

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 76 – 2025

1–4

SUMAR

STUDII

EMILIAN TELEAGA, ANGELA SIMALCSIK, New results concerning the barrows of the Monteoru culture at Bârsești, in the Curvature Subcarpathians	5
DRAGOȘ MĂNDESCU, Datări radiocarbon pentru necropola din prima epocă a fierului de la Ferigile (jud. Vâlcea) (II) – incluzând o dată obținută pentru „necropola plană” –	35
POLLY LOCHMANN, Harald Hofmann – ein Heidelberger Archäologe in der Dobrudscha	55
DORIN SÂRBU, GABRIEL VASILE, Un mormânt cu cataramă în formă de liră din Câmpia Munteniei.....	93

NOTE ȘI DISCUȚII

CARSTEN MISCHKA, CONSTANTIN PREOTEASA, RADU BĂJENARU, ANCA-DIANA POPESCU, Gradiometric investigations on the <i>Cetățuia</i> hill in Costișa.....	123
DRAGOȘ HĂLMAGI, Din nou despre oameni și pietre. Câteva mărturii privitoare la colecția arheologică a lui Mihail Kogălniceanu	135
GABRIEL IZDRĂILĂ, DANIELA MARCU-ISTRATE, Biserica ortodoxă „Cuvioasa Paraschiva” din Ampoița (com. Meteș, jud. Alba). Preliminarii arheologice	153
ALEXANDRU MORINTZ, Notă asupra denumirii unui sit arheologic medieval: Buftea – <i>La Cârna (La Cârână)/Mănești</i>	177

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, FLORIAN MATEI-POPESCU, Cronica epigrafică a României (XLIV, 2024)	185
LIANA OȚA, Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”	257

MIRCEA VICTOR ANGELESCU, 25 de ani de la apariția Ordonanței Guvernului nr. 43/2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național.....	325
IULIANA BARNEA, Amintiri din cabinetul de desen	337

TEZE DE DOCTORAT

BOGDAN-ȘTEFAN DEJAN, Decorul ceramic exterior în arhitectura moldovenească a secolului al XV-lea	367
--	-----

IN MEMORIAM

Dan Elefterescu (<i>Crișan Mușețeanu</i>).....	371
Ștefan Olteanu (<i>Oana Damian</i>)	377
Petru Virgil Diaconescu (<i>Minodora Cârciuamaru, Florin Gabriel Petrică</i>).....	381

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Tetiana Shevchenko, <i>Clay Figurines of Olbia Pontica, Part I. Collection of the National Museum of the History of Ukraine</i> , Schwabe Verlag, Basel, 2025, 262 p. (Florina Panait-Bîrzescu)	385
Adela Băltăc, <i>Sticla antică din colecția Muzeului Național de Istorie a României/Ancient Glass in the National History Museum of Romania</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2024, 258 p. (Adriana Panaite).....	387
Monica Mărgineanu Cârstoiu, <i>Sur l'architecture de Callatis et Tomis (III–II siècles av. J.-C. – II–III siècles ap. J.-C.)</i> , Editura ARA – „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”, București, 2024, 554 p., pl. 1–72 (ilustrație fotografică), pl. I–CXXXVIII (ilustrație desenată, relevee) (Livia Buzoianu).....	389
Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, Cătălin Dobrinescu, Beatrice Kelemen, Vitalie Bodolică, Răzvan C. Pop, <i>Centenarul cercetărilor arheologice de la CAPIDAVA III. Necropola medievală I</i> , Muzeul Național Brukenthal, Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2024, 186 p. (Oana Damian)	391
Sergiu Popovici, Angela Simalcsik, Ion Ciobanu, Serghei Agulnikov, <i>Turanicii în sudul Moldovei. O perspectivă arheologică și antropologică asupra înmormântărilor medievale și premoderne</i> (Seria „Istории și documente necunoscute” – IDN, Monografii – M 8), Editura Pontos, Chișinău, 2023, 130 p. (Erwin Gáll).....	398
Maria Crîngaci Țiplic (ed.), <i>Spațiul sacru în orașul medieval. Perspective arheologice și istorice</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 346 p. (Flavia-Andreia Anghelescu).....	401
Mihai Bărbulescu, <i>Istoria arheologiei românești. Civilizația românească nr. 33</i> , coordonator Victor Spinei, Editura Academiei Române, București, 2022, 490 p. (Erwin Gáll).....	411
ABREVIERI	419

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 76 – 2025

1–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

EMILIAN TELEAGA, ANGELA SIMALCSIK, New results concerning the barrows of the Monteoru culture at Bârsești, in the Curvature Subcarpathians	5
DRAGOȘ MĂNDESCU, Radiocarbon dating for the Early Iron Age necropolis from Ferigile (Vâlcea county) (II) – including a date obtained for the “flat necropolis” –	35
POLLY LOCHMANN, Harald Hofmann – ein Heidelberger Archäologe in der Dobrudscha	55
DORIN SÂRBU, GABRIEL VASILE, A grave with a lyre-shaped buckle from the Wallachian Plain	93

NOTES ET DISCUSSIONS

CARSTEN MISCHKA, CONSTANTIN PREOTEASA, RADU BĂJENARU, ANCA-DIANA POPESCU, Gradiometric investigations on the <i>Cetățuia</i> hill in Costișa	123
DRAGOȘ HĂLMAGI, On people and stones, once again: some testimonies on Mihail Kogălniceanu's archaeological collection	135
GABRIEL IZDRĂILĂ, DANIELA MARCU-ISTRATE, Orthodox church “Saint Paraschiva” in Ampoița (Meteș, Alba County). Preliminary archaeological considerations	153
ALEXANDRU MORINTZ, Note on the name of a medieval archaeological site: Buftea – <i>La Cârna (La Cârână)/Mănești</i>	177

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, FLORIAN MATEI-POPESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XLIV, 2024)	185
LIANA OȚA, Session annuelle de communications scientifiques de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan »	257

MIRCEA VICTOR ANGELESCU, 25 years from the Government Ordinance no. 43/2000 on the protection of the archaeological heritage and the declaration of some archaeological sites as areas of national interest	325
IULIANA BARNEA, Souvenirs du Cabinet de Dessin de l'Institut d'Archéologie.....	337
<i>THÈSES DE DOCTORAT</i>	
BOGDAN-ȘTEFAN DEJAN, Exterior ceramic decoration in Moldavian architecture in the 15 th century	367
<i>IN MEMORIAM</i>	
Dan Elefterescu (<i>Crișan Mușețeanu</i>).....	371
Ștefan Olteanu (<i>Oana Damian</i>)	377
Petru Virgil Diaconescu (<i>Minodora Cărciumaru, Florin Gabriel Petrică</i>).....	381
<i>COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES</i>	
Tetiana Shevchenko, <i>Clay Figurines of Olbia Pontica, Part I. Collection of the National Museum of the History of Ukraine</i> , Schwabe Verlag, Basel, 2025, 262 p. (Florina Panait-Bîrzescu)	385
Adela Băltăc, <i>Sticla antică din colecția Muzeului Național de Istorie a României/Ancient Glass in the National History Museum of Romania</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2024, 258 p. (Adriana Panaite).....	387
Monica Mărgineanu Cârstoiu, <i>Sur l'architecture de Callatis et Tomis (III–II siècles av. J.-C. – II–III siècles ap. J.-C.)</i> , Editura ARA – „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”, București, 2024, 554 p., pl. 1–72 (illustration photographique), pl. I–CXXXVIII (illustration dessinée, relevées) (Livia Buzoianu).....	389
Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, Cătălin Dobrinescu, Beatrice Kelemen, Vitalie Bodolică, Răzvan C. Pop, <i>Centenarul cercetărilor arheologice de la CAPIDAVA III. Necropola medievală I</i> , Muzeul Național Brukenthal, Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2024, 186 p. (Oana Damian)	391
Sergiu Popovici, Angela Simalsik, Ion Ciobanu, Serghei Agulnikov, <i>Turanicii în sudul Moldovei. O perspectivă arheologică și antropologică asupra înmormântărilor medievale și premoderne</i> (Seria „Istории și documente necunoscute” – IDN, Monografii – M 8), Editura Pontos, Chișinău, 2023, 130 p. (Erwin Gáll).....	398
Maria Crîngaci Țiplic (ed.), <i>Spațiul sacru în orașul medieval. Perspective arheologice și istorice</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 346 p. (Flavia-Andreia Anghelescu)	401
Mihai Bărbulescu, <i>Istoria arheologiei românești. Civilizația românească nr. 33</i> , coordonator Victor Spinei, Editura Academiei Române, București, 2022, 490 p. (Erwin Gáll)	411
<i>ABRÉVIATIONS</i>	419

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XLIV, 2024)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*, FLORIAN MATEI-POPESCU**

În anul 2025, epigrafia românească marchează o jumătate de secol de la inaugurarea culegerii *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor* (colecție îngrijită de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu)¹.

Ideea mai veche a publicării unei „culegeri naționale” de inscripții antice (grecești și latine) a prins viață în întâmpinarea celui de-al VII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Constanța – Mamaia, 9–15 septembrie 1977)². În prealabil, s-a decis ca publicarea patrimoniului epigrafic să se facă în două serii: *series prior* – *Inscripțiile Daciei romane* (*Inscriptiones Daciae Romanae*)³ și *series altera* – *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine* (*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*)⁴.

* Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: florian.matei@gmail.com.

¹ Prima publicație: Ioan Iosif Russu, *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, 1975.

² Cu prilejul amintit, au apărut trei volume din „seria primă”: I (diplomele militare, tăblițele cerate, 1975, Ioan Iosif Russu), II (Oltenia și Muntenia, Grigore Florescu, Constantin C. Petolescu, 1977) și III/1 (Banat: I.I. Russu, în colaborare cu Milena Dušanić, Nicolae Gudea, Volker Wollmann, 1977). De asemenea, în aceeași colecție, Emilian Popescu a publicat volumul *Inscripțiile grecești din secolele IV–XIII descoperite în România* (1976).

³ Din seria *Dacia Superior* (III, cum a denumit-o neinspirat I.I. Russu) au apărut în continuare volumele: III/2 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa; I.I. Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann, 1980), III/3 („zona centrală”; I.I. Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann, 1984), III/4 (zona răsăriteană a Transilvaniei; I.I. Russu, 1988); toate aceste volume au apărut în limba română. Dar volumul III/5 (Apulum, două fascicule), publicat de Ioan Piso, a apărut în limba franceză, în *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, tomul XXIV. În aceeași ediție și în același format au apărut de curând și inscripțiile de la Potaissa (vezi *infra*, nr. 2589). La acestea s-au adăugat două volume de inscripții externe: Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, I, București, 1996; II, 2000.

⁴ Din seria *Inscripțiile din Scythia Minor*, au apărut până în prezent șase volume: I (*Histria*; Dionisie M. Pippidi, 1983); II (*Tomis și teritoriul său*; Iorgu Stoian, 1987); III (*Callatis et son territoire*, Alexandru Avram, 1999), IV (*Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*, Emilian Popescu, 2015), V (*Capidava – Troesmis – Noviodunum*, Emilia Doruțiu-Boilă, 1980), VI.2 (*Tomis et son territoire*, Alexandru Avram, Maria Bărbulescu et Livia Buzoianu, 2018).

La doar câțiva ani după apariția primelor volume, s-a constatat o îmbogățire continuă a patrimoniului epigrafic; astfel s-a născut ideea actualizării documentării sub forma unei publicații anuale: *Cronica epigrafică a României*; prima serie a privit anul 1981 și a avut o apariție anuală neîntreruptă⁵ (până în prezent 43 de serii)⁶.

Noua serie a cronicii epigrafice (XLIV) consemnează un număr important de contribuții (cărți și articole), tratând diferite probleme ale istoriei provinciilor Dacia (nr. 2587–2653) și Moesia Inferior (nr. 2654–2684). Cele mai importante sunt publicațiile de inscripții (Dacia, nr. 2618–2653; Moesia Inferior, nr. 2667–2684): un număr de note prezintă epigrafe inedite, unele cu semnificație istorică deosebită; în alte cazuri, sunt reluări de inscripții mai vechi. Un număr important de note cuprinde studii apărute în publicații din anii precedenți (în special din anul 2023, apărute cu întârziere, după predarea la redacție a seriei precedente).

De asemenea, de curând, în cursul definitivării acestei cronică, a apărut un nou volum din *L'Année épigraphique* (2022); inscripțiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 939 și nr. 974 (fișe întocmite, cele mai multe, de către Ioan Piso), iar cele din Moesia Inferior între nr. 992 și nr. 1006 (cele din Scythia Minor întocmite de către Constantin C. Petolescu).

DACIA

(nr. 2587–2653)

Bibliografie – Generalități

(nr. 2587–2617)

2587. Paul Holder, *Roman Military Diplomas*, VI, University of London Press, 2024.

Publicarea diplomelor militare a fost concepută de Theodor Mommsen ca un nou volum, final, al marelui corpus de inscripții latine: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. XVI. Acest volum va fi definitivat și publicat la Berlin, în anul 1936, de Herbert Nesselhauf (157 de diplome); nu după mult timp, în anul 1954, a adăugat un *Supplementum* (diplomele nr. 158–189).

După o lungă perioadă de abandonare a ideii magnificului CIL și trecerea la publicarea unor culegeri zonale (pe provincii romane), a prins viață publicarea unui fascicul cu diplomele publicate după 1950: *Roman Military Diplomas* (RMD), din care au apărut până acum șase fascicule, care strâng 655 de diplome noi:

- RMD I (1978), nr. 1–78 (Margaret M. Roxan);
- RMD II (1985), nr. 79–135 (Margaret M. Roxan);
- RMD III (1994), nr. 136–201 (Margaret M. Roxan);
- RMD IV (2003), nr. 202–322 (Margaret M. Roxan, Paul Holder);

⁵ Pe parcurs, inscripțiile din Dacia, noi sau revizuite, au fost reluate în două volume de Constantin C. Petolescu: *Inscripțiile latine din Dacia*, I, București, 2006; II, București, 2016.

⁶ Începând cu seria precedentă, a fost asociat la publicarea acestei cronică Florian Matei-Popescu.

- RMD V (2006), nr. 323–476 (Paul Holder);
- RMD VI (2024), nr. 477–655 (Paul Holder).

Din păcate, multe dintre aceste documente epigrafice provin din comerțul (ilegal) de antichități, iar posesorii și anticarii ascund de cele mai multe ori informația privind locul de descoperire; prin urmare, suntem lipsiți de posibilitatea de a ști câți dintre cei *dimissi honesta missione* se întorceau „la vatră”, contribuind la romanizarea comunităților lor autohtone.

Ultimul fascicul este cel mai important, prin numărul documentelor și calitatea publicării. Totuși, acesta nu cuprinde toate diplomele militare apărute în cele aproape două decenii scurse de la elaborarea fasciculului precedent. În funcție de profilul cronicii noastre, ne vom referi la provinciile care interesează mai îndeaproape cercetarea românească.

Astfel, pentru istoria armatei provinciei Moesia Inferior, ne rețin atenția următoarele numere: 477, 479–480, 496, 501, 503, 506–507, 512–514, 517, 520, 523, 544, 569, 583.

Pentru Dacia Superior, se rețin câteva numere: 525, 531–532, 539, 591.

Pentru Dacia Inferior, alte câteva numere: 535–537, 540, 558, 567, 585.

Pentru Dacia Porolissensis: nr. 539, 562, 568, 574, 621, 630.

Se adaugă alte diplome care menționează *dimissi honesta missione* din cohortele pretoriene și din flotele pretoriene de la Misenum și Ravenna, care își indică locul de origine în Dacia sau Moesia; alți militari sunt recunoscuți ca purtători de nume dacice (nr. 477, 586, 589, 592, 621, 623, 629–630, 638, 640, 650).

2588. *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024. Vezi *infra*, nr. 2592, 2599, 2606, 2609, 2617, 2643–2644, 2647–2648, 2652, 2661.

2589. Ioan Piso, *Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptions de la Dacie Romaine*, IV/1 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, tome 64) Paris, 2024.

Noul volum din culegerea națională de inscripții antice din Dacia romană continuă cu inscripțiile de la Potaissa și împrejurimi; acesta este, de fapt, primul consacrat provinciei Daciei Porolissensis (IV/1).

Importanța Potaissei pentru istoria Daciei romane și implicit a patrimoniului său epigrafic a fost determinată de două evenimente majore, dar succesive: în anul 168, împăratul Marcus Aurelius a instalat la Potaissa legiunea V Macedonica; din așezarea civilă dezvoltată pe lângă castru (*canabae*) s-a dezvoltat o importantă așezare urbană, ridicată de împăratul Septimiu Sever la rangul de oraș: *municipium Septimium Potaissense*, ulterior devenit: *colonia Septimia Potaissensis*.

Patrimoniul epigrafic al Potaissiei cuprinde un mare număr de piese epigrafice (272 de piese): inscripții religioase (votive), dedicații pentru împărații romani, inscripții referitoare la lucrări constructive (civile sau militare), inscripții funerare. Cele mai multe sunt piese edite, apărute în diverse publicații încă din vremea Renașterii. Un număr important a apărut în ultima jumătate de secol, în cursul săpăturilor din castru (vezi Mihai Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa*, București, 2012; cu variantă în limba engleză). Dintre inedite, până acum, sunt doar câteva fragmente de monumente funerare (nr. 141, 174, 181, 188, 228, 268).

Un alt important lot epigrafic este cel cuprins sub titlul *Instrumentum* (p. 251–365, nr. 273–490) și include: piese de metal (un fragment de diplomă militară, un fragment de vas de bronz cu inscripție; o garnitură de armură; greutate de cântar de bronz – *pondera*; inele de bronz); grafiți ceramici sau pe tegule (scriere cursivă). Important de reținut este materialul ceramic ștampilat: opaițe, *terra sigillata*, ștampile pe amfore.

Un capitol aparte cuprinde *Estampilles téglaires* (p. 295–372); majoritatea sunt ale legiunii V Macedonica (nr. 345–382; o mare diversitate de tipuri și subtipuri). Printre excepții aflăm câteva ștampile ale legiunii *XIII Gemina* (nr. 483–488) și o ștampilă a cohorții *I Flavia (Ulpia) Hispanorum* (nr. 489). Mai apare un *signaculum* de bronz cu ștampila unui particular (nr. 490).

În continuare, sunt prezentate câteva inscripții descoperite în *Vicinia*. De la Aiton provine cunoscutul *milliarium* (nr. 501), consemnând construirea drumului roman *a Potaissa Napocae*, de către *coh(ors) I Fl(avia) Ulpia Hisp(anorum)*, în anul 108 (despre trupă: Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, p. 228; vezi și ștampila acestei cohorțe, de la nr. 489). Mai reținem două altare cu inscripții de la Ceanu Mic (nr. 502) și Vișoara (nr. 504) și un fragment de conductă ceramică de la Copăcenii, cu inscripție (nr. 503; anul 241, prin consuli).

Partea finală a volumului cuprinde abrevieri (p. 381–390), concordanțe bibliografice (p. 392–397) și indici (p. 398–409 – *nomina virorum et mulierum, cognomina, tribus, imperatores domusque eorum, consules, honores alii populi Romani, ministri imperatorum, res militaris, dii deaeque, res sacra, res municipalis, aedificia, aliae res notabiliores, grammatica quaedam*).

*

2590. Radu Ardevan, *Onomastics of Roman Dacia – the Current State of Research*, în volumul: *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*. Editor: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Cluj-Napoca, 2024, p. 129–146.

Studiul este o amplă trecere în revistă a cercetărilor din ultimul secol (de remarcat vasta bibliografie a problemei). Autorul observă că sistemele onomastice utilizate în timpul dominației romane sunt oarecum clare, iar statutul juridic al provincialilor poate fi detectat la o scară mai largă. Astfel, cercetarea onomastică a devenit utilă ca sursă istorică și poate oferi concluzii pentru multe probleme abordate de cercetarea istorică.

Diferența este vizibilă atunci când comparăm viziunea generală a sintezelor mai vechi cu cele mai noi. Istoria societății provinciale, dinamica și diversitatea sa internă, precum și înrădăcinarea sa în civilizația vremii respective sunt explicate mult mai clar și mai convingător.

2591. Radu Ardevan, *Military Diplomas and Veterans' Settlement – Some Remarks*, în *Studia epigraphica Pannonica. Suppl. 2. The Danubian Region and the Balkans during the Roman Empire in Military Inscriptions* (eds. P. Forisek, P. Kovács, A. Szabó), Wien, 2024, p. 7–30.

Foarte util, de reținut: *Appendix: Diplomas with known findspot and data about the veteran*, p. 12–27; organizat sub formă de tabel (dar pe 16 p.!), cuprinzând următoarele rubrici: număr curent, provincia, unitatea militară, etnicul veteranului, garnizoana, locul de descoperire, data (anul), sursa bibliografică, observații.

2592. Chiara Cenati, Csaba Szabó, Ernő Szabó, *Carmina for the Nymphs in the Danubian Provinces*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 279–303.

Concret, studiul se oprește în mod special la două stațiuni cu izvoare binefăcătoare:

Despre *Germisara*, vezi CEpR XXXVI, 1909 și AÉ 2015, 1186.

Despre *Aquae Iasae*: denumirea vine de la tribul *Iasi*-lor din Pannonia Superior. Mai concret, se afla în teritoriul *coloniae Ulpia Traiana Poetovio*, cunoscut prin prezența a aproximativ 25 de izvoare termale.

În centrul acestui teritoriu, *Aquae Iasae* este sanctuarul care prezintă cel mai bogat dosar de inscripții pentru Nimfe din provinciile dunărene. Nimfele erau principalele (dar nu singurele) zeitățienerate aici și, la fel ca la *Germisara*, cultul lor trebuie să fi fost evoluția unui cult preroman (vezi AÉ 1985, 714: *Nymphis Iasiis*).

De altfel, inscripția de la *Aquae Flavianae* (Numidia), citată ca analogie (AÉ 1928, 37), a fost invocată și ea pentru existența unui cult preroman (IDRE II, 456).

2593. Juan Ortiz Córdoba, *Soldiers of Hispanic Origin on the Danubian Border: a Study Through Epigraphic Documentation*, SAA 30 (1), 2024, p. 167–199.

Pentru provinciile de la Dunărea de Jos, vezi: Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010; Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018; Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021.

2594. Werner Eck, *Die Konsulnlisten in den Fasti Ostienses: Ergänzte und neue Namen*, Codex 5, 2024, p. 105–126.

De reținut această importantă contribuție, pentru ajutorul *fasti*-lor *consulares* la datarea documentelor epigrafice.

2595. Werner Eck, *Ein Ritter aus Hispellum in Umbrien in zwei Diplomen für Dacia superior und Syria Palaestina. Zu CIL XVI 107 und RMD V 421*, EDCS-J 44, 08/2024, DOI:10.36204/edcsj-044-202408.

În CIL XVI, 107 (= IDR I, 13), tabella I (extrinsecus), r. 20–21, numele trupei și cel al tribunului sunt următoarele: *coh(ortis) I Vindelico(rum) (milliariae) cui prae(e)st L(ucius) Versinius Aper Hispell(o)* (PME, V 71). Acum, Werner Eck stabilește definitiv, în textul diplomei RMD V, 421 (extrinsecus), numele trupei și cel al prefectului: *[alae VII P]hryg(um) cui prae(e)st / [L(ucius) Versenius] Aper Hispell(o)*; prin urmare, acest ofițer este identic cu tribunul trupei din Dacia.

2596. Gabriela Filip, *Sarcophagus of Aelius Iulius Iulianus from Romula, an Expression of Roman Provincial Art and Poetry*, Apulum 61, 2024, p. 231–245.

Sarcofag de calcar descoperit în anul 1953. Dimensiuni: 2,39 × 1,08 × 0,62 m, Muzeul Romanăiului, Caracal.

Autoarea face o descriere amănunțită a decorației capacului sarcofagului (2,39 × 1,08 × 0,62 m), în special a elementelor simbolice: *Genii* înaripați, în poziția dormind, în cele două acrotere de pe fața anterioară a capacului; pe fețele laterale, acroterele decorate cu frunze de acant încadrează un fronton cu reprezentarea Meduzei. Ilustrație de bună calitate (fotografii și desene).

Interesul principal pentru acest sarcofag este determinat de inscripția de pe fața principală, cuprinsă într-o *tabula ansata* (IDR II, 357; AE 1957, 334). Dedicția este următoarea: *D(is) M(anibus). / Ael(io) Iul(io) Iuliano, dec(urioni), quaestoric(io), / aedilic(io) col(oniae) Romul(ensis), Valeria Ge(mellina) marito b(ene)m(erenti) p(osuit)*. Urmează 11 rânduri versificate; din r. 8 aflăm că personajul a trăit doar 40 de ani.

Deși cunoscută de peste șapte decenii, inscripția mai merită două observații. Una privește numele defunctului: *Ael(ius) Iul(ius) Iul(ianus)*. Personajul poartă *tria nomina*; primul este *praenomen* (la origine un *nomen gentile*), celelalte sunt *nomen* și *cognomen*.

Cealaltă observație privește cariera municipală a defunctului; din *cursus honorum* reiese că a parcurs doar primele două trepte: *quaestor* și *aedilis*, normale pentru vârsta de 40 de ani. Ar fi urmat *quinquennalis*, dar moartea prea timpurie i-a frânt cursul.

2597. Florin-Gheorghe Fodorean, *Road building activities during Trajan's reign reflected through milestones*, în volumul: ALFRED VON DOMASZEWSKI. *Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 197–218.

Studiul începe cu o scurtă trecere în revistă a miliariilor descoperite până în prezent, continuând cu o scurtă prezentare a activității constructive a împăratului Traian în întreg Imperiul Roman. Urmează activitatea de construcție de drumuri în Italia și în unele provincii: Hispania, Pannonia, Dacia, Moesia Superior, Cyrenaica și

în Orientul Apropiat; vezi catalogul miliariilor, p. 206–213. Catalogul grupează opt inscripții miliare din perioada lui Traian, descoperite în Hispania, trei din Pannonia, un *miliarium* din Dacia (cel de la Aiton: IDR IV/1, 501), două din Moesia Superior (vezi Vladimir P. Petrović, *Les plus anciennes bornes milliaires de la Mésie Supérieure: la contribution sur la question de l'ancienneté du réseau routier dans les Balkans Centraux*, în volumul: ALFRED VON DOMASZEWSKI. *Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 219–224), șapte din Cyrenaica, patru din Africa Proconsularis, una din Arabia. În încheiere, studiul prezintă trei poduri importante construite în perioada lui Traian: podul de la Drobeta, podul de la Alcántara (Extremadura, Spania) și podul de la Simitthus, peste fluviul Bagradas, în Africa Proconsularis.

2598. Casian Gămănuț, *Legionary Soldiers from Napoca in the Roman Army of Numidia: Ethnicity, Recruitment, and Military Careers*, în volumul: *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the Conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*. Editor: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Cluj-Napoca, 2024, p. 199–210.

Documentul esențial este lista de la Lambaesis (CIL VIII, 18085 = IDRE II, 447), care prezintă numele militarilor din legiunea III Augusta, lăsați la vatră; din fragmentele păstrate, 20 proveneau de la Napoca, iar dintre aceștia, câțiva purtau nume tracice (Bitus de două ori, apoi Eptacentus, Mucatra, Tarsa). Se consideră că aceștia au fost recrutați într-o vexilație a legiunii III Augusta, care a luptat sub ordinele lui Q. Marcius Turbo împotriva sarmaților iazygi.

Probabil tot din această legiune provenea P. Aelius Victor, *vet(eranus) Aelia Napoca*, menționat de o inscripție funerară de la Lambaesis (CIL VIII, 3021 = IDRE II, 454). O altă inscripție funerară de la Lambaesis îl menționează pe P. Aelius Securus *Nap(o)ca, dec(urio) coh(ortis) II His(panorum)* (CIL VIII, 2387 = IDRE II, 453).

La o dată necunoscută, alte două inscripții de la Lambaesis atestă militari din aceeași legiune, originari tot din Dacia: un *beneficiarius co(n)s(ularis)*, C. Aelius Iulianus *Sarmiz(egetusa)* (CIL VIII, 2586 = IDRE II, 446) și C. Attius Clemens *S[a]rm(izegetusa ?)* (Yann Le Bohec, *Antiquités Africaines* 25, 1989, p. 206–208, nr. 15; AÉ 1989, 875 = IDRE II, 448).

2599. Peter Kruschwitz, Denisa Murzea, *Women of Roman Dacia (Re-)Centred: Roman Verse Inscriptions between Macro-History and Micro-Narrative*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 305–328.

Sunt republicate cu ample comentarii și traduceri în limba engleză cinci inscripții funerare în versuri, dedicate unor personaje feminine din provincia Dacia:

– P. 305–309: inscripția de la Micia (Dacia Superior) în memoria Aeliei Hygia (CIL III, 7868 = CLE 1558 = IDR III/3, 159), în care apare formula din r. 10–12: *Dacia te voluit, possedit Micia secum* („Dacia te-a vrut, te are Micia cu ea”);

– P. 309–313: inscripția de pe sarcofagul lui Aelius Iulius Iulianus de la Romula (Dacia Inferior), pusă de Valeria Gemellina (AE 1957, 334 = IDR II, 357 = CLE 2690);

– P. 313–315: inscripția ridicată de Aelius pentru Marcellina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Dacia Superior), astăzi, din păcate, pierdută (CIL III, 1537 = CLE 597 = IDR III/2, 430); vezi și ediția extrem de recentă propusă de Chiara Cenati, Denisa Murzea, Victoria González Berdús, *Sounds from Sarmizegetusa: Poetry and Performance in the Province of Dacia*, ActaMN 60/I, 2023, p. 149–150 (CEpR XLIII, 2495);

– P. 315–317: o placă funerară fragmentară (lipsește partea superioară), descoperită în zona castrului auxiliar al alei II Pannoniorum de la Gherla (Dacia Porolissensis), astăzi pierdută (CLE 1976);

– P. 317–319: tot de la Gherla, o inscripție funerară fragmentară ridicată de părinți în memoria copilei, Aelia Ingenua (AE 1976, 580 = ILD 592 = CLE 2693);

– P. 319–320: epitaful copilei de numai cinci ani, Aemilia Plotia, de la Apulum (Dacia Superior), pus de Aemilius Hermes, tatăl acesteia (CIL III, 1228 = IDR III/5, 489 = CLE 567);

– P. 321–322: un epitaf în versuri, fragmentar, descoperit la Tibiscum (Dacia Superior), din care lipsește partea superioară și jumătatea din stânga, restituit cu multă generozitate și inventivitate încă de la ediția CIL, restituire preluată și de autori (CIL III, 8002 = CLE 482 = IDR III/1, 174);

– P. 323–324: o placă de marmură de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, deja rediscutată recent de Chiara Cenati, Denisa Murzea, Victoria González Berdús, *Sounds from Sarmizegetusa: Poetry and Performance in the Province of Dacia*, ActaMN 60/I, 2023, p. 151–152 (CEpR XLIII, 2496), ridicată de Antonius pentru Antonia, originară din Pergam (IDR III/2, 382).

2600. Stefano Magnani, *Religione e diaspora. Le comunità palmirene in Dacia e Numidia: a confronto*, în volumul: *Libens laetus merito*. Festschrift für Wolfgang Spickermann zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Margit Linder, Werner Petermandl, Christoph Schäfer und Leif Scheuermann, Wiesbaden, 2024, p. 97–113.

Două cercetări paralele asupra fenomenului religios palmirean: Dacia (p. 98–105; cunoaștere bună a izvoarelor epigrafice) și Africa proconsularis / Numidia (p. 105–108). Vezi remarca (p. 105): „La presenza di unità palmirene nel territorio della provincia dell’Africa proconsularis e quindi della Numidia appare per modalità, forme e tempi analoga e parallela a quella in Dacia”.

Un răspuns pe măsura așteptărilor: Ioan Piso, Ovidiu Tentea, *Les Palmyréniens dans la diaspora. Le cas de la Dacie*, în *Palmyrenes Abroad. Diasporas from Rome to Mesopotamia and Beyond*. Edited by Michael Sommer, Stefano Magnani and Antonietta Castiello, Stuttgart, 2025, p. 119–154.

2601. Sorin Nemeti, *Dacia Superior. Notes on the Administrative Organization on the Dacian Provinces*, *Studia epigraphica Pannonica. Suppl. 2. The Danubian Region and the Balkans during the Roman Empire in Military Inscriptions* (eds. P. Forisek, P. Kovács, A. Szabó), Wien, 2024, p. 109–120.

Autorul prezintă datele problemei, cu cele două observații esențiale: prin reforma împăratului Hadrian, s-au creat mai întâi Dacia Superior (care cuprindea vechiul teritoriu al provinciei Dacia) și Dacia Inferior (fără vestul Olteniei: Constantin C. Petolescu, *Întinderea provinciei Dacia Inferior*, SCIV 22, 3, 1971, p. 411–423); Dacia Porolissensis este atestată în anul 123 (14 aprilie 123, diploma de la Urfa: RGZM, 22); s-a emis chiar părerea că toate trei provinciile Daciei au fost creații concomitente. Dacia Superior era guvernată de un *legatus Augusti pro praetore* de rang senatorial, *vir praetorius*. Guvernatorii celorlalte două provincii, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis, erau de rang ecvestru: *procurator Augusti*; el era comandantul trupelor (auxiliare) din provincia sa.

Mai târziu, în anul 168, a fost adusă în Dacia, la Potaissa, legiunea V Macedonica. Cele trei provincii formează un organism provincial unitar, fiind puse sub conducere unui *legatus Augusti pro praetore* de rang consular, numit și *consularis III Daciarum*; procuratorii celor trei Dacii rămân funcționari imperiali cu atribuții financiare (de rang centenar).

2602. Sorin Nemeti, *Soldiers on the Move. Legio V Macedonica's Tile Stamps and the Deployment of Vexillations in the 2nd–4th Centuries AD*, SUBB Historia 69, 2, 2024, p. 29–47. Cu 6 planșe.

Cercetarea debutează cu o incursiune în istoria legiunii V Macedonica, de-a lungul a patru etape istorice: secolul I (când, după crearea provinciei Moesia, legiunea a fost stabilită la Oescus); a participat la războiul dacic al lui Traian, iar după pacea din anul 106, a fost mutată la Troesmis (a doua etapă, anii 106–170); pe timpul lui Marcus Aurelius a fost transferată în Dacia, la Potaissa, unde rămâne un secol (circa 168–271); din nou adusă la Oescus, unde rămâne de la Aurelian până la reforma militară din epoca tetrarhiei.

Pentru studiul întreprins, cele mai relevante surse sunt cele legate de prezența legiunii V Macedonica la Troesmis și Potaissa.

Pentru istoria deplasărilor militarilor legiunii V Macedonica, esențiale sunt datele oferite de izvoarele epigrafice: pentru Dobrogea, ISM V (Emilia Doruțiu-Boilă) și IGLR (Emilian Popescu); pentru Dacia, culegerea IDR, cu opt volume până în prezent (în special IDR IV/1). Pentru perioada când revine la Oescus, sunt de reținut îndeosebi descoperirile tegulare, prezentate în publicații din Bulgaria.

Autorul remarcă pe scurt unele cariere militare (comenzi asupra unor vexilații ale legiunii) sau prezența unor foști militari ai legiunii în diverse locuri din Dacia (dar prezența unora în inscripțiile de la Drobeta are o altă explicație). Cele mai relevante sunt descoperirile tegulare cu numele abreviat al legiunii (dacă nu sunt, de multe ori, „tegule rătăcitoare”).

2603. Sorin Nemeti, *Religio castrensis. Une étude de cas de Potaissa (Dacie)*, *Electrum* 31, 2024, p. 107–125.

În castrul roman, viața religioasă decurgea după o regulă strictă, stabilită printr-un calendar religios; un asemenea model era calendarul cunoscut dintr-un papyrus descoperit la Dura Europos, denumit *Feriale Duranum* (P. Dura 54; R.O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Ann Arbor, 1971, p. 422–429, nr. 117).

În recentul volum cu inscripțiile de la Potaissa (IDR IV/1), un număr însemnat este reprezentat de inscripțiile religioase (nr. 1–136), multe dedicate de elemente militare (militari activi sau veterani).

De reținut, în special, descoperirile epigrafice din *principia* castrului (1974–1989): șase baze de statui cu inscripții dedicate unor împărați și altor membri ai casei lor imperiale (Septimiu Sever, Caracalla și Iulia Domna, Elagabal asociat cu Iulia Maesa și Iulia Soemias, Gordian al III-lea și Sabina Tranquillina, Filip Arabul), în fața cărora militarii legiunii V Macedonica serbau *natales* și *dies imperii*.

2604. Sorin Nemeti, *Canabae legionis in Dacia. Military Presence and Municipal Evolution of Apulum and Potaissa*, în volumul: ALFRED VON DOMASZEWSKI. *Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, p. 239–253.

Contrar accepțiunii generale, autorul susține că originea pentru *municipium Aurelium Apulense* / *colonia Aurelia Apulensis* (Partoș), la fel ca originea *municipium Septimium Potaissense*, ar fi de căutat în așezarea de pe lângă castrul legionar, în *canabae*.

În cazul municipiului de la Apulum, distanța față de castrul de legiune este un argument important împotriva unei astfel de interpretări, indiferent dacă acceptăm distanța de o *leuga* (interpretarea Ioan Piso) sau nu (interpretarea lui Peter Kovács, care înțelege *leuga* la Carnuntum ca sinonim pentru *territorium*), ca o zonă de protecție în jurul fortificațiilor legionare – ambele studii sunt citate de autor. Credem că trebuie făcută o distincție între *conventus civium Romanorum* ca realitate juridică extra-teritorială și *cives Romani consistentes*. Aceiași cetățeni romani sunt activi și în așezările civile de la o anumită distanță de caste și în *canabae*. După fondarea municipiului, aceștia devin membri ai corpului civic al noului municipiu, dar nu se extrag cu totul din activitățile aducătoare de venit din *canabae*, acolo fiind considerați în continuare *cives Romani consistentes*, chiar dacă au o organizare cvasimunicipală. Astfel, nu trebuie să ne mire apoi că unii dintre ei sunt cetățeni și notabili atât în

colonia Aurelia Apulensis, cât și în *municipium Septimium Apulense* (IDR III/5, 1, 6 și 14). Ideea că inițial *canabae legionis XIII Geminae* ar fi fost situate în Partoș are prea puțin temei. Ar fi putut să se fi întins până în Partoș (dacă admitem, conform IDR III/5, 1240, că ar fi fost ridicată aici și nu avem de a face doar cu o piatră călătoare), dar nu exclusiv în Partoș. Totuși, până la momentul unor noi descoperiri, este evident că mai devreme de Septimiu Sever *canabae legionis* nu pot fi municipalizate, iar când un *municipium* este fondat în zona unui castru de legiune, acesta se află la o anumită distanță, indiferent dacă ea este sau nu perfect echivalentă cu o *leuga* (o milă și jumătate romană, aproximativ 2,2 km). Așadar, zona Partoș se afla pe *ager publicus populi Romani*, indiferent de ce statut ar fi avut, *vicus* sau *pagus* (zona se afla evident și în aria de interes economic a notabililor din *colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, care devin apoi *decuriones* și la Apulum, dar sunt activi și în *municipium Septimium Apulense*, vezi IDR III/5, 1, 164 din anul 205), însă cu siguranță în afara zonei controlate de legiune (nu exista teritoriu militar, însă o zonă de protecție și de excludere va fi existat, sub administrarea legatului legiunii, cel care deținea *imperium*, prin intermediul unui *praefectus castrorum*). Mai târziu, și în alte condiții istorice, este fondat *municipium Septimium Apulense*, într-o zonă a canabelor legiunii.

Pentru situația de la Potaissa ne mărginim a trimite la *Prolegomena historica* a lui Ioan Piso din IDR IV/1, p. 13–18, unde sunt sintetizate informațiile și interpretările propuse de-a lungul vremii. Pentru CIL III, 913 = 7689 = AÉ 2014, 1091 = ILD II, 950, vezi acum IDR IV/1, 124, unde epitetul *Antoniniana* nu-și mai găsește locul, dispărând astfel un argument al autorului împotriva promovării coloniale a municipiului *Septimium Potaissense* (p. 249).

2605. Coriolan Horațiu Opreanu, *Observations on the Tile-Stamped of the Numeri Maurorum in Dacia*, *EphemNap* 34, 2024, p. 236–240.

Autorul discută mai multe ștampile tegulare, aparținând unităților auxiliare maure din Dacia. El contestă unele interpretări ale numelor abreviate ale trupelor, cum ar fi cele din castele romane de la Răcari (IDR II, 1687) și Sânpaul (IDR III/4, 254).

De asemenea, interesant este cazul numerilor de mauri de la Micia și Tibiscum. Deși atestate prin inscripții în piatră, unele chiar legate de construcție, nicio țiglă ștampilată cu numele acestor unități nu a fost găsită în aceste caste intens cercetate. O ștampilă tegulară într-un cartuș în formă de tabula ansată, descoperită în săpături mai vechi din vila de la Dalboșeț, a fost considerată recent ștampilă de atelier civil, citită *Ianua(ri?)* (IDR Appendix III, 219–220). Totuși, prin comparație cu ștampilele de la Răcar și Sutor, C.H. Opreanu propune lectura *N(umeri) M(aurorum) M(iciensium)*.

2606. Coriolan Horațiu Opreanu, *The Meaning of conductor commerciorum in Dacia during the Third Century AD. A Hypothesis*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 347–351.

Discuția pornește de la inscripția dedicată lui *P. Aelius Strenuus, eq(uo) p(ublico)*, care, între alte onoruri, a fost *patron(us) collegior(um) fabr(um), centonar(iorum) et nautar(um) et conduc(tor) pascui, salinar(um) et commercior(um)* (CIL III, 1209 = ILS, 7147 = IDR III/5, 443).

Autorul observă că termenul *commercium* avea și unele semnificații mai precise în Dreptul roman. Acesta oferea străinilor dreptul legal – personal sau colectiv – de a cumpăra sau vinde bunuri pe teritoriul roman. Prin extindere, *commercium* a devenit locul unde se exercita acest drept (autorul citează studiul lui C. Moatti, *La mobilité négociée dans l'Empire Romain: le cas des marchands étrangers*, în *Le relazioni internazionali nel alto medioevo. Settimane di studio della Fondazione Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo*, 58, Spoleto, 2011, p. 159, 188).

Mai remarcă acest termen în inscripția de la Porolissum, dedicată împăratului Commodus, denumit *restitutor commerc(iorum)* (AÉ 1988, 977 = ILD I, 677). Descoperirea inscripției în zona vămii dovedește că *restitutor commerciorum* era strâns legat de comerțul cu *barbaricum*. O inscripție de la Solva (Pannonia), din anul 371, consemnează existența unui *burgus* construit pe malul stâng al Dunării : *burgum cui nomen commercium, qua causa et factus est* (RIU, 771). Rolul burgului era de a adăposti și supraveghea o piață, unde barbarii făceau comerț cu romanii; se presupune că un *commercium* a existat în Solva și în secolele II–III.

Aceste piețe erau probabil supravegheate militar; o inscripție descoperită la Boldog, în Slovacia (dar se presupune că provenea de la Carnuntum), menționează un (*centurio negotiator* din legiunea XV Apollinaris (AÉ 1978, 635; vezi Constantin C. Petolescu, *Interrex legionis*, în volumul *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 287–289), deci având misiunea de a supraveghea desfășurarea în ordine a activităților comerciale.

Pe lângă analogiile epigrafice invocate, aflăm din *Istoria romană* a lui Cassius Dio (*Fontes*, I, p. 699) despre anularea dreptului acordat unor barbari de a frecventa piețele romane de la graniță. Înseamnă că, în vremurile de pace, și barbarii aveau acces la folosirea pășunilor și la sarea vândută în *commercium* – termen care se referă la acele piețe periodice de la granițele Daciei.

De reținut că o săpătură arheologică din anul 2013 a identificat la Porolissum o astfel de piață, în vecinătatea vămii și a turnurilor de veghe de pe frontieră.

2607. Isabelle Paulsen, Jeremy M. Hutton, *Tracing the life of a soldier: P. Ael. Theimes at Ulpia Traiana Sarmizegetusa... and Tibiscum?*, în volumul: *ALFRED VON DOMASZEWSKI. Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 147–168.

Acest personaj apare în câteva inscripții de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa ca fost *duumvir (Ilviralis)* al coloniei:

– IDR III/2, 18 (= CIL III, 7954 = ILS, 4341): dedicație pentru *Dii patrii* ai Palmyrenilor, al căror templu l-a inaugurat;

– IDR III/2, 152 (= CIL III, 789): închinare *Aesc(ulapio) et Hygiae, P. Aelius Theimes*, pe baza unei statui (acefale) a Hygiei (î = 1,43 m);

– IDR III/2, 369 (= CIL III, 125871): *P(ublius) Ael(ius) Theim[es], [v]et(eranus) ex > (centurione) c[oh](ortis) I Vindel(icorum) et Ilvir[al(is)] col(oniae) D[ac(iae)] Sar[miz(egetusae)], vixit ann(is) LXXXVII[I];*

– IDR III/2, 370 (= CIL III, 1472): *P(ublilio) Ael(io) P(ubli) fil(io) [P]a[p(iria) tribu)] Theimeti ve[t(erano)] et Ilvirali col(oniae) Sarm(izegetusae) [vix(it) an(nis)] LXXXVIII et Aeliae [- - - - - coniugi] / vix(it) ann(is) LXXI et P(ubluo) [- - - - -, fil(io), > (centurioni?) / leg(ionis) XX Victric(is) [- - - - -], / P. Ael(ius) Senec(io) gener [ponendum curavit?];* pe această lespede, P. Aelius Theimes apare, probabil, alături de soția sa, decedată la vârsta de 71 de ani (și de fiul lor?), dedicant fiind P. Ael(ius) Senecio, *gener*.

– AE 2022, 968 (= Ioan Piso, Ovidiu Țentea, *Der Palmyrener P. Aelius Theimes, Duumviralis der colonia Dacica Sarmizegetusa*, ZPE 223, 2022, p. 277–284): o altă lespede din care aflăm că *[P(ublius) Ael(ius) T]heimes, Ilviralis col(oniae)*, a refăcut *murum campi [dir]utum [a]b incursu bar[barorum]*.

Autorii mai adaugă, „provizoriu”, o a șasea inscripție, de la Tibiscum (IDR III/3, 170) – posibil un frate, militar din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*:

[- - - - - EX]
[N PALMYREN]QVRVM V[IXIT]
[AN(nos) - - -] EX EIS MILI(tavit) ANNI[IS]
[- - - ; ? P. Ael(ius)T]HEMHES FRAT[RI]
5 [BENE MEREN]TI POS(uit).

De la Porolissum mai provine următoarea inscripție (E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti 1943*, Budapesta, 1978, p. 30, nr. 24 = AE 1979, 499 = ILD, 707): *Ael(ius) Thema[- - veteranus ex] / > (centurione), dec(urio) col(oniae ?) [Napocae ?]*; având în vedere locul descoperirii, este posibil să fi servit în *numerus Palmyrenorum Porolissensium*. Ar putea fi fiul anonim al lui P. Aelius Theimes din inscripția IDR III/2, 370.

2608. Liviu Petculescu, *C. Antonius Crispinus veteran and magister pagi*, în volumul: *ALFRED VON DOMASZEWSKI. Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 263–266.

O inscripție de la Micia menționează pe C. Antonius Crispinus, *veteranus*, fost decurion al alei II Pannoniorum, care dedică o lespede de marmură împăraților Septimiu Sever și Caracalla, precum și lui Geta Caesar (CIL III, 1375 = IDR III/3, 54); trupa în care servise își avea garnizoana la Gherla, în Dacia Porolissensis. Alegerea locului pentru retragere este explicată de autor prin numărul important de *Antonii* la

Micia (vezi IDR III/3, p. 451, indici) – care ar fi venit în Dacia cu *ala Hispanorum Campagonum*; este posibil ca Antonius Crispinus să fi început serviciul ca *eques* chiar în această trupă, fiind transferat în *ala* de pannoni după avansarea ca *decurio*.

Aceste antecedente explică promovarea sa în viața civilă, cum rezultă dintr-o altă inscripție de la Micia (AÉ 1980, 780 = IDR III/3, 80): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), vet(erani) et c(ives) R(omani) per C(aium) Anton(ium) Crispinum, mag(istrum) p(agi) M(iciensis)*. Acești magistri erau în număr de doi (vezi IDR III/3, 81–82).

2609. Constantin C. Petolescu, *Deux fondations urbaines de l'empereur Trajan: municipium Ulpium Traianum Tropaeum et colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 191–194.

Monumentul triumfal de la Adamclisi a fost inaugurat în anul 109 (CIL III, 12467 = ISM IV, 5). Alături de acesta s-a dezvoltat o așezare civilă, ridicată la rangul de oraș tot de împăratul Traian: [*municipium*] *Traianum Tropaeum* (ISM IV, 11 = AÉ 1964, 2510); în anul 116, cetățenii acestuia, *Traianenses Tropaeenses*, dedică o inscripție împăratului Traian (CIL III, 12470 = ISM IV, 9).

Aproximativ în același timp (109 sau 110), posibil chiar simultan (109), s-a petrecut un eveniment similar în Dacia: *condita colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (CIL III, 1443 = IDR III/2, 1).

2610. Dávid Petruț, Sorin Cociș, *Domestic Lighting in Roman Napoca. The Lamps Discovered on the Site at V. Deleu Street (Cluj-Napoca, Romania)*, JAHA 11, 3, 2024, p. 122–160.

Unele dintre aceste opaițe (*lucernae*) poartă inscripții (*Firmalampen*): *Fortis, Caii, Atimeti, Campili, Vibiani* și Πρεΐμου.

2611. Ioan Piso, Ovidiu Țentea, *Dionysos / Liber Pater dans la religion palmyrénienne*, în *Studia epigraphica Pannonica. Suppl. 2. The Danubian Region and the Balkans during the Roman Empire in Military Inscriptions* (eds. P. Forisek, P. Kovács, A. Szabó), Wien, 2024, p. 171–186).

Prin trecerea în revistă a studiilor privitoare la religia palmireană (p. 171–172), autorii rețin că Dionysos era prezent în marele templu al lui Bel, divinitatea principală a marii triade palmirene. Se crede că acest cult a fost implementat în Siria încă din epoca elenistică.

În Dacia Superior, la Tibiscum, pe timpul împăratului Antoninus Pius, [*vex*]illatio [*Pal*]myren[or(um)] ridică un [*tem*]pl[um] închinat lui Liber Pater (Doina Benea, Ioan Piso, *Epigraphia Tibiscensia*, ActaMN 36/I, 1999, p. 91–96, nr. 1; fragmentul fusese publicat în IDR III/1, 181; preluată în: AÉ 1999, 1295 = CEpR XIX–XX, 842 = ILD I, 202). Un fragment de marmură descoperit în așezarea civilă

de pe lângă castru mai păstrează dintr-o dedicație: *Deo Liber[o Patri]* (Doina Benea, Ioan Piso, *ActaMN* 36/I, 1999, p. 96–97, nr. 2; *AE* 1999, 1296; *ILD* I, 203). De la Tibiscum mai provine un altar închinat *Bel[o] deo Palmyr(eno)* de un militar din *numerus Palmyrenorum* (*IDR* III/1, 134).

La Porolissum, o inscripție (placă de construcție, descoperită în anul 1939) atestă refacerea unui templu: *Pro salute imp(eratoris) M(arci) Aur(eli) Antonini Aug(usti) Pii Fel(icis) Deo patrio Belo, n(umerus) Pal(myrenorum) sagit(tariorum) templum, vi ignis consumptum, pecunia sua restituerunt* etc. (Ioan Piso, *ZPE* 40, 1980, p. 277–282; preluare: *AE* 1980, 755; *ILD* I, 663). De asemenea, în anul 1979, s-a descoperit în zidul de incintă al castrului de pe Pomet un altar închinat lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)* de către P. Aelius Malachus, *flamen, q(uin)q(uennalis) mun(icipii) S(eptimii) Por(olissensis) et sacerdos Dei n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium)* (Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Alexandru Matei, Vasile Lucăcel, *Raport preliminar asupra cercetărilor de la Moigrad (Porolissum) în anii 1977-1979*, *ActaMP* 4, 1980, p. 89–90, nr. 3 = *ILD* I, 680).

Din zona sanctuarului mai provine, se pare, un altar închinat *Deo Libero Patri de Titus Flavius Valentinus, b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)* (*ILD* I, 687, cu bibliografia anterioară). Din aceeași zonă ar mai proveni și alte artefacte cu caracter dionisiac.

Autorii restituie astfel ideea mai veche, a lui Constantin Daicoviciu, ignorată constant, anume că templul *vi ignis consumptum* era al lui Liber Pater. Prin urmare, se constată o continuitate de cult între Liber Pater și Bel.

2612. Ioan Piso, Ovidiu Țentea, *Les numeri Palmyrenorum*, în volumul: *ALFRED VON DOMASZEWSKI. Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 169–182.

În lucrarea atribuită lui Hyginus, *De munitionibus castrorum* (28, 30), se menționează *in exercitu symmachiorum* și printre *nationes: Cantabri DCC, Gaesati DCCCC, Palmyreni D, Daci DCCC, Brittones D*; de asemenea, *Mauri equites DC, Pannonii veredarii DCCC, exploratores CC*.

Ar fi posibil a lega de această știre o inscripție onorifică de la Palmyra (bilingvă: greacă și palmireană) din anul 141, menționându-l pe M. Ulpius Abgarus, ἑπαρχὸς Παλμυρηνῶν [v το]ξοτῶν καὶ γερ[ροφόρων] – *AE* 1947, 169 = *IDRE* II, 413 = *IGLS* XVII/1, 201; cf. H. Devijver, *PME*, U–3) – care se referă poate la arcașii palmireni din Dacia.

Prima mențiune în Dacia a acestor arcași orientali este în diplomele militare de la Porolissum (*IDR* I, 6), Cășei (*IDR* I, 5) și Românași (*ILD* I, 4), din 29 iunie 120: *Palmyreni sagittarii ex Syria*. Următoarea atestare este în diplomele din anul 126, de la Tibiscum (*IDR* I, 8 = *RMD* I, 27; *IDR* I, 28 = *RMD* I, 28): *Palmyreni sagittarii*. La Tibiscum, o inscripție din timpul lui Antoninus Pius atestă consacrarea unui templu de către o *[vex]illatio [Pal]myren[or(um)]* (vezi *supra*, nr. 2611).

Tot sub formă de vexilație apar mai întâi menționați și arcașii palmireni de la Porolissum, cum pare să rezulte dintr-o inscripție greacă de la Palmyra, datând

probabil din timpul domniei lui Antoninus Pius⁷: Τ(ίτον) Αἴλιο[ν Βῶρα (?) ἑπαρχὸν τῶν] / ἐν Παρολ[ίσσῳ ἐκ(?) τῆς ἀνωτέ]/ρας Δακίας [κα]τε[ι]λεγμένων / τοξοτῶν οἱ ἀπὸ τοῦ πρώτο[υ] / αὐτοῦ οὐηξι[λλ]ου τειμῆς [χάριν]. Deoarece rangul celor doi ofițeri era *praefectus* (deci se aflau la *tertia militia equestris*), înseamnă că trupa de sub comanda lor număra 500 de oameni (vezi și informația din opera lui Hyginus).

Ulterior, în Dacia sunt atestați trei *numeri* de palmireni. Deoarece *numerus Palmyrenorum* din Numidia este atestat prima dată de o inscripție de la Calceus Herculis din anul 167/168, autorii acestui studiu admit, prin comparație, că și *numeri Palmyrenorum* din Dacia au fost organizați tot pe timpul lui Marcus Aurelius⁸. De altfel, și *numerus Surorum* este atestat prima dată tot pe timpul lui Marcus Aurelius (inscripția de la Sevilla în cinstea lui Sextus Iulius Possessor: IDRE I, 179).

Pornind de la expresia οἱ ἀπὸ τοῦ πρώτο[υ] αὐτοῦ οὐηξι[λλ]ου din inscripția lui T. Aelius [- - -] de la Palmyra, autorii trag concluzia că în Dacia au existat la început, probabil, trei vexilații de palmireni. Deoarece la Porolissum ar fi staționat doar *primum vexillum*, ar însemna că un *vexillum* (și mai târziu un *numerus*) număra în jur de 150 de oameni; comandantul unui *numerus* ar fi fost un centurion legionar, cu rangul de *praepositus*.

În realitate, πρώτος αὐτοῦ οὐηξιλος are altă semnificație: cei care au ridicat inscripția de la Palmyra erau cei din vexilația de la Porolissum, numită probabil chiar *vexillum I* (nu și cei de la Tibiscum sau din altă parte).

⁷ H. Seyrig, Syria 22, 1941, p. 230, nr. 4; BÉ 1942, 164; AÉ 1947, 170; J. Starcky, *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, X, Damasc, 1949, p. 51, nr. 79; IGLS XVII/1, 203. Cf. H. Devijver, PME, A 18; Constantin C. Petolescu, *Palmyreni sagittarii qui sunt in Dacia Superiore*, SCIVA 30, 1, 1979, p. 105–109 și *Note epigrafice (V)*, SCIVA 32, 2, 1981, p. 283–290 (cu o fotografie și un desen realizate după un estampaj primit în anul 1979 de la Direcția Generală a Antichităților și Muzeelor din Damasc); IDRE II, 414. O altă inscripție de la Palmyra, din anul 198, menționează pe Aelius Borra, fiul lui Titus Aelius Ogeilo (M. Ingholt, Syria 13, 1932, p. 278 și urm.); Starcky crede că „notre Titus Aelius... pourrait donc être identique à Ogeilô, le père de Bôrrâ, d'autant que ces deux textes sont les seuls où nous relevons avec certitude la mention de ce gentilice”. Dedicantii inscripției lui T. Aelius... sunt „cei din primul steag (*vexillum*) al acestuia” (adică al celui onorat); ar rezulta de aici că formațiunea de arcași era împărțită în mai multe steaguri (spre analogie M.P. Speidel, Bulletin of the American Society of Papyrologists 21, 1984, p. 222–223, citează o inscripție din templul reginei Hatšepsut de la Teba în Egipt, în care este menționat un tesserarius din prima vexilație: τεσσαράριος πρίμα οὐεξιλλαιωνε).

⁸ Vezi Ioan Piso, Ovidiu Țentea, *Les numeri Palmyrenorum*, în volumul: ALFRED VON DOMASZEWSKI. *Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica LX, Cluj-Napoca, 2024, p. 174: „En 161 se produisit le désastre d’Elegeia en Arménie Mineure, ce qui déclencha la guerre parthique de Lucius Verus. En 162 de nombreuses troupes romaines, aussi bien légionnaires qu’auxiliaires, de divers effectifs et fonctions tactiques, affluaient vers l’Orient. À ce moment-là, une nomenclature claire dans les registres des troupes de chaque province était requise. On ne pouvait plus parler tout simplement de *Palmyreni sagittarii* se trouvant dans une province ou dans l’autre ou de leurs vexillations. En cas d’opérations militaires, ce sont précisément ces petites troupes spéciales qui étaient affectées à des légions ou à des armées consulaires. C’est pourquoi nous croyons que c’est en 161/162 que les *Palmyreni sagittarii* ou leurs vexillations ont été transformés en *numeri*, aussi bien en Dacie qu’en Numidie. Il n’est pas prudent d’étendre cette conclusion à l’Égypte”.

Pe de altă parte, doar două exemple de inscripții pot fi citate, de la Cigmău⁹ și de la Orăștioara de Sus¹⁰, în sprijinul opiniei că în fruntea *numeri*-lor erau puși centurioni legionari¹¹.

În realitate, conform inscripțiilor, comandanții *numeri*-lor din Dacia erau ofițeri de rang ecvestru. Astfel, o inscripție de la Thesalonic menționează pe C. Mestrius Servilianus, ἑπαρχος εἰλης ἱππέων ἀριθμοῦ Παλμυρηνῶν Πορο<λ>υσσηνῶν (IDRE II, 356), deci aflat la a treia miliție ecvestră (*praefectus alae equitum numeri Palmyrenorum Porolissensium*). La Caesarea Mauretaniei, este surprins de moarte Sex(tus) Iul(ius) Iulianus, *tribunus n(umeri) Syrorum Malvensium* (IDRE II, 463). Tot la Caesarea este atestat Marius Domesticus, *praef(ectus) n(umeri) M(aurorum) Tibiscensium* (IDRE II, 462); de asemenea, de la Micia din Dacia, o inscripție menționează pe *Mauri Micienses et Iul(ius) Evangelianus praef(ectus)*, care *templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua p(ecunia) et opera restituer(unt)* (IDR III/3, 47).

Tot prefect era comandantul trupe de illyri din Dacia Inferior. Astfel, P. Aelius Marcianus, *praef(ectus) coh(ortis) I Bracaraugustanorum*, staționată la Brețcu, a cumulat temporar și comanda altei unități: *praepositus n(umeri) Illyricorum* (IDRE II, 464); de asemenea, C. Nonius Caepianus a fost prefect al alei *I Asturum* (atestată la Hoghiz), precum și *praepos[itus] numeri equitum elector[um] ex Illyrico* (IDRE I, 132), pe timpul lui Marcus Aurelius.

În epigrafia Daciei, mai întâlnim alți ofițeri de rang ecvestru: la Ampelum, Titus Flavius Crescens era *praef(ectus) n(umeri) M(aurorum) Hisp.* (IDR III/3, 325); Aur(elius) Redux, și el, era *praef(ectus) n. M. H.* (IDR III/3, 302); la Germisara, C. Val(erius) Valen[tinus], *trib(unus) leg(ionis) XIII G(eminae) An[t(oniniana)]*, *item trib(unus) n(umeri) sing(ularium) Britan[nicianorum]* (ILD I, 318); la Ulpia Traiana, M. Papirius M. f. Cor[nelianus?], *praef(ectus) [nume]ri Pal[m(yrenorum)] Tibisc[ensium]* (CIL III, 90* = AE 1972, 466).

Prin urmare, recurgerea la centurioni legionari se înscrie printre excepții: poate, în caz de absență a unui competitor la această comandă sau, dimpotrivă, legat de intenția unui centurion legionar (poate, comandant al cavaleriei legionare) de a promova în ordinul ecvestru¹².

⁹ AE 2015, 1186 (= Ioan Piso, *Ein Gebet für die Nymphen aus Germisara*, ActaMN 52, (I), 2015, p. 47–67).

¹⁰ CIL III, 12574 (= AE 1912, 304; IDR III/3, 262): *Dianae sacrum pro salut(e) C(ai) Arri Antonini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), M(arcus) Verius Superstes, (centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae), p(raepositus) n(umeri) G(ermanicianorum), v(otum) solvit*. În lucrarea atribuită lui Hyginus, *De munitionibus castrorum* (29, 30), se menționează *in exercitu symmachiorum*, 200 de *exploratores*; după N. Gostar (Dacia N.S. 23, 1979, p. 115, nota 4), din aceștia s-a format *numerus Germanicianorum exploratorum*.

¹¹ O a treia inscripție, de la Porolissum (AE 1977, 666 = 1980, 755), trebuie exclusă, deoarece: „Ici, par cura agente on entend plutôt la mission qui incombait à T. Flavius Saturninus, celle de refaire le temple” (de renunțat la continuarea „tandis que son titre réel était celui de praepositus, ici sous-entendu”).

¹² Așa se face că (spre exemplu), „Le *numerus peditum singularium Britannicianorum* de Cigmău en Dacie était commandé tantôt par un centurion de la *legio V Macedonica*, tantôt par un

2613. Katalin Sidó, Szilamér-Péter Pánczél, *New Evidence Concerning the Ala Illyricorum from Brâncovenești / Marosvécs*, Marisia 6, 2024, p. 125–136.

Cu un catalog (p. 127–128) al ștampilelor tegulare ale acestei trupe (5 fragmente):

1. ALAE NILYR (cu ligatura A+L+A+E);
2. Același tip (lipsește începutul, cu ligatura);
3. ALAE ILYR (ligaturi: A+L+A+E și Y+R);
4. Probabil același tip cu cea de la numărul precedent;
5. Probabil același tip cu cea de la nr. 1.

Numerus Illyricorum este atestat prima dată în diplomele din anii 136–138 de la Micia (RMD V, 384 = AE 2002, 1223 = ILD I, 34), pe o diplomă militară inedită de la Tibiscum (din anul 124) și pe una de la muzeul din Carnuntum (Franziska Beutler, *Carnuntum Jahrbuch*, 2018, p. 107–119; AE 2018, 1288; CEpr XL, 2204).

2614. Mariam Slimoun, *Les épitaphes bilingues, latines et araméennes, de Tibiscum*, Apulum 61, 2024, p. 199–300.

Epigrafele care trezesc interesul autoarei au fost publicate în culegerea *Inscripțiile Daciei romane*, vol. III/1, nr. 154 (textul palmirean: Th. Nöldeke), 167, 170, 178 (acestea trei, textele palmirene descifrate de Silviu Sanie).

Un alt mic fragment de inscripție, păstrând un rest cu scriere aramaică, descoperit ulterior, a fost descifrat tot de Silviu Sanie (*Un nouveau fragment d'inscription palmyrénienne de Tibiscum et quelques considérations sur les épitaphes palmyréniennes de Dacie*, *Dacia* N.S. 25, 1981, p. 359–360). Cele cinci inscripții sunt reluate de autoare, într-o amplă ediție. În continuare, discuții despre formulele latine și arameene (p. 205 sq.) și mai cu seamă un studiu asupra numelor – cea mai importantă contribuție, pentru care a beneficiat de studiile recente ale lui Ted Kaizer (*Latin-Palmyrenean Inscriptions in the Museum of Banat at Timișoara*, în: Cristian Roman, Cristian Găzdac, Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan (eds.), *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 565–569) și Stefano Magnani (*Tra integrazione e tutela identitaria: le iscrizioni bilingui delle comunità palmirene in Dacia e Africa*, în: Francesca Cenerini, Erica Filippini, Manuela Mongardi, Daniela Rigato (ed.), *L'iscrizione come strumento di integrazione culturale nella società romana*, Rome, 2023, p. 293–310). Pentru contextul istoric, vezi îndeosebi studiile lui Ioan Piso și Ovidiu Țentea, *Les numeri Palmyrenorum*, în volumul: ALFRED VON DOMASZEWSKI. *Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 171–184; Ioan Piso, Ovidiu Țentea, *Les Palmyréniens dans la diaspora. Le cas de la Dacie*, în *Palmyrenes Abroad. Diaspora from Rome to Mesopotamia and Beyond* (Edited by Michael Sommer, Stefano Magnani and Antonietta Castiello), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2025, p. 119–154.

tribunus (Ioan Piso, Ovidiu Țentea, *Les numeri Palmyrenorum*, în volumul: ALFRED VON DOMASZEWSKI. *Latin Epigraphy in the Roman Empire. Acts of the colloquium held in Timișoara in December 14th–17th 2022*. Edited by Sorin Nemeti and Călin Timoc, Cluj-Napoca, 2024, p. 177–178).

2615. Csaba Szabó, Ioan Muntean, Miruna Libiță-Partică, Orsolya Gyurka, *Materialitatea religiei romane la Apulum. Catalogul și topografia descoperirilor*, Apulum 61, 2024, p. 311–364.

2616. Rada Varga, *Military Troops originating from the Lower Rhine Region stationed along the Lower Danube. The Epigraphic Evidence*, în *Studia epigraphica Pannonica, Suppl. 2*, 2024 (vezi *supra*, nr. 2591), p.187–200.

Dintre trupele recrutate inițial din zona Rinului Inferior, în Dacia au staționat patru: *ala I Batavorum milliaria* (la Războieni-Cetate), *ala I Tungrorum Frontoniana* (la Ilișua), *cohors I Batavorum milliaria* (la Romita) și *cohors I Cannanefatium* (la Tihău); despre aceste trupe la: Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, *passim*). Militarii lor sunt purtătorii unui cult germanic sincretist, *Hercules Magusanus*, atestat prin câteva inscripții: la Apulum (IDR III/5, 247 = AE 1995, 1290), Războieni-Cetate (AE 2021, 1089D), Ciumăfaia (AE 1977, 702 = ILD I, 582) și Gherla (AE 1977, 704 = ILD I, 590); vezi Sorin Nemeti, *Le syncrétisme religieux en Dacie romaine*, Cluj-Napoca, 2019, p. 147–150.

În Pannonia Inferior a staționat *cohors III Batavorum milliaria equitata* (Barnabás Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, I, Wien, 2001, p. 235–237).

În Moesia Inferior au staționat cohortele *I Claudia Sugambrorum veterana equitata* și *I Claudia Sugambrorum tironum* (Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010, p. 228–233).

2617. Ekkehard Weber, *Q. Marcius Turbo*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliaba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 221–228.

Studiu urmat de citarea izvoarelor. Dar la inscripția de la Tibur, acestea sunt omise (CIL XIV, 4243 = Inscr. Italiae, IV, I², 150 = AE 1994, 555, rectificare: Constantin C. Petolescu, *Notes prosopographiques (V) Dacia* N.S. 37, 1993, p. 285–290).

Vezi Ioan Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, II, Bonn, 2013, p. 67–109.

Inscripții recent descoperite sau revizuite

(nr. 2618–2651)

2618. Mic fragment de diplomă militară (colțul drept superior). Nu se indică dimensiunile.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Konstitutionen von Domitian, Traian und Antoninus Pius*, ZPE 229, 2024, p. 237–239, nr. 5.

Editorii propun umătoarea reconstituire a textului:

Extrinsecus:

[Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Ner]va
[Traianus Aug(ustus) German(icus) Daci]cus
[pontifex maximus, tribun]ic(iae) po-
[testatis XIII], imp(erator) VI, co(n)s(ul)] V, p(ater) p(atriciae)
5 [peditibus et equitibus, qui] mili-
tant in cohorte I Britto]num
[milliaria Ulpia torquata p(ia) f(ideli)] ci-
[vium Romanorum, quae est i]n
[Dacia sub D(ecimo) Terentio Scauria-]
10 [no, - - -]

Intus:

[- - - in Dacia sub D(ecimo) Terentio Scauriano,]
quor[um nomina subscripta]
sunt, pie [et fideliter expedi-
[tione Dacica functis- - -]

Acest fragment a fost un extras din aceeași *constitutio* cu diplomele CIL XVI, 160 și RMD V, 343 (= AE 2002, 1741) din 11 august 106.

2619–2620. Peter Weiss, Werner Eck, Paul Holder, Andreas Pangerl, *Fragmente von Militärdiplome aus der Zeit zwischen Vespasian und Antoninus Pius*, ZPE 229, 2024, p. 214–225.

2619. P. 218–219. Mic fragment de diplomă militară. Dimensiuni: 1,7 × 2,5 cm. Prin reunirea celor două fețe ale tăbliței, autorii propun reconstituirea:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi Nervae nepos, Traianus
Hadrianus Aug(ustus)
pontif(ex) maxim(us), tribun(icia) pot(estate) - - -, co(n)s(ul) III - - -?
equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis - - - et coh(ortibus) - - -, quae
appellantur
- - -]il[- - - et - - -]nn[- - - et II Ne]rv(iana) Pa[c(ensis) Britt(onum)
(milliaria) et -]
p/r+[- - - et sunt in Dacia Porolissensi - - -, dumtaxat singuli singulas].
[Data]
[coh(ortis) - - -, cui praest - - -] Teren[ti - - -], ex cent[urione - - -
F]ronto[ni/niano - - -]st[- - -].

Fragmentul provine dintr-o diplomă pentru trupele Daciei Porolissensis (doar numele unei singure unități este păstrat). De asemenea, se păstrează o parte din numele (gentiliul) prefectului unității din care a fost *dimissus* posesorul acestei diplome (vezi PME VI, indici, p. 213, câțiva ofițeri purtând acest gentiliu).

2620. P. 221–223, nr. 9. Fragment de diplomă militară (*tabella II*). Dimensiuni: 4,2 × 4,1 cm.

Autorii propun următoarea întregire:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex) maxim(us), tribun(icia) pot(estate) - - -, co(n)s(ul) III - - -]

alae / coh(ortis) - - -, cui prae(e)st - - - C]anusio?, [ex - - -] f(ilio), Daco.

[- - -, Q. Lolli sau P. Atti F]esti, [A.? Cascelli?] Onesimi, [- - -].

După editori, *[C]anusio* s-ar referi la *origo* prefectului cohortei (municipiul *Canusium* din Italia). Acel dac era veteranul unei trupe de daci, poate cea din Syria sau cea din Britannia.

2621. MICIA. Fragment de diplomă militară (*tabella I*), descoperit în cursul unei săpături de salvare în castrul roman de la Micia. Dimensiuni: 11,5 × 11,5 cm.

George Cupcea, Felix Marcu, *A New Fleet Diploma from the Year 147 Discovered in Dacia and the Prefect Valerius Paetus*, ZPE 230, 2024, p. 243–247.

Tabella I extrinsecus:

*Imp(erator) Caesar, divi Hadriani f(ilius), divi T[raiani]
Parthici nepos, divi Nervae prone[pos]
T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus A[ug(ustus) Pius]
pontif(ex) max(imus), trib(unicia) potest(ate) X, imp(erator) II,
co(n)s(ul) [IV, p(ater) p(atriae)]*

*5 iis, qui militaveru[nt] in classe p[raeto-]
ria Misenensi, quae est sub Va[lerio]
Paeto, sex et viginti stipendi(i)s em[eritis]
dimissis honesta missione, qu[orum]
nomina subscripta sunt, ipsis li[beris]
10 posterisque eorum civitatem Rom[anam],
qui eorum non haberent, dedit et co[nubium]
cum uxoribus, quas tunc habuiss[ent, cum]
est civitas iis data, aut, siqui caelib[es essent],
cum iis, quas [- - -]*

Tabella I intus:

*Imp(erator) Caesar, divi Hadriani [f(ilius), divi Traiani]
Parthici nepos, divi Nerv[ae pronepos]
T(itus) Aelius Hadrianus Anton[inus Aug(ustus) Pius]
pontif(ex) max(imus), tr(ibunicia) potest(ate) X, [imp(erator) II,
co(n)s(ul) IV, p(ater) p(atriae)]*

5 iis, qui militaverunt in [classe praetoria]

*Misenensi, quae est sub V[alerio Paeto, sex]
et viginti stipendi(i)s eme[ritis dimissis ho-]
nesta missione, quorum [nomina subscripta]
sunt, ipsis liberis post[erisque eorum]
10 civitatem Romanam, q[ui eorum non]
haber(ent), dedit et confubium cum uxoribus],
quas tunc habuissent [---].*

Pe baza celei de-a zecea puteri tribuniciene a împăratului Antoninus Pius (R. Cagnat, *Cours*⁴, p. 198), editorii datează diploma în perioada 10 decembrie 146 – 9 decembrie 147. Posesorul diplomei fusese recrutat în anul 121, posibil dintre pescarii de la Dunăre (probabil un dac), obișnuiți cu navigația; după efectuarea serviciului militar, el se va fi întors cetățean roman în Dacia. Diploma a ajuns în castrul de la Micia adusă de un fiu al marinarului veteran, recrutat într-una dintre trupele din acest castru.

După autori, principala contribuție a acestei diplome este extinderea comenzii lui Valerius Paetus asupra flotei de la Misenum, din anul 142 (PIR² V, 156) la anul 147.

2622. Fragment de diplomă militară (*tabella I*), descoperit cu detectorul de metale pe un deal aparținând comunei Războieni-Cetate (județul Alba), la circa 1,5 km nord-est de castrul alei *I Batavorum*. Dimensiuni: 4,8 × 6,1 cm. Se păstrează la Muzeul Unirii din Alba Iulia.

Rada Varga – George Bounegru, *A New Military Diploma for a Soldier of the ala Hispanorum Campagorum from Dacia Superior*, ZPE 229, 2024, p. 255–258.

Textul cu capitale reconstituit de editori:

Extrinsecus

[NON HABER DEDIT ET CONVB] CVM [VXORIBVS]
[QVAS TVNC HABVI]SS CVM EST [CIVIT IS]
[DATA AVT CVM IS] Q[V]AS POSTEA DVX[ISS]
[DVMTAXAT SINGV]LIS A D VIII I[D IVL]
5 [M SERVIL]IO FABIANO Q IALLIO B[ASSO COS]
[ALAE I] HISPAN CAMPAG CVI P[RAEST]
[---]IVS MAGN[---]
EX GREGALE
[---]O SALAE F BE[SSO]
10 [ET]SALAE AVL++AE F VXOR E[IVS ---]
[DESCRI]PT ET REC[OG]NIT EX T[ABVL AEREA]
[QVAE FIXA] EST ROM IN MVR P[OST]
[TEMPL DIVI AV]G AD MINE[RVAM]

Intus

[- - -]
 [PONT MAX TR POT XXI IMP II COS IV] **P P**
 [E]QVIT ET PEDIT QVI MIL [IN AL III QVAE APP]
I BATAV OO ET I HISP [CAMPAG ET I GALL ET BOS]
 5 **POR ET COHORT I** [THRAC SAG ET IV]
HISP ET I AVG ITVR [ET VEXIL]
AFRICAET ET MAVR[ET CAES QVI SVNT CVM]
MAVRIS GENTILIB [IN DACIA SVPER ET]
SVNT SVB STAT[IO PRISCO LEG QVINQ ET VIGINT STIP]
 10 **EMER DIM HON**[ESTA MISSIONE]
QVOR NOMINA [SVBSCRIPTA SVNT]
 [CIV] **ROMAN** [QVI EORVM NON]
 [HABER DEDIT ET CONV B CVM VXORIBVS]

Textul parțial al constituției, în reconstituirea editorilor:

[Imp(erator) Caes(ar), divi Hadriani f(ilius), divi Traiani Parthici nep(os), divi Nervae pron(epos), T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius, pont(ifex) max(imus), tr(ibunicia) pot(estate) XXI, imp(erator) II, co(n)s(ul) IV], p(ater) p(atriciae),

[e]quit(ibus) et pedit(ibus) qui mil(itaverunt) [in al(is) III, quae app(ellantur)] I Batav(orum) (miliaria) et I Hisp(anorum) [Campag(onum) et I Gall(orum) et Bos-] por(anorum), et cohort(ibus) I [Thrac(um) sag(ittaria) et IV] Hisp(anorum) et I Aug(usta) Itur(aeorum),

[et vexil(lariis)] Africae et Mauret(aniae) [Caes(ariensis), qui sunt cum] Mauris gentilib(us) [in Dacia Super(iore), et] sunt sub Stat(io Prisco leg(ato), quinq(ue) et vigint(i) stip(endii)] emer(itis) dim(issis) hon[esta missione], quor(um) nomina [subscripta sunt, civ(itatem)] Roman(am), [qui eorum non haber(ent), dedit et conub(ium)] cum [uxoribus, quas tunc habui]ss(ent), cum est [civit(as) i(i)s data aut cum i(i)s], q[u]as postea dux[iss(ent), dumtaxat singu]llis.

A(nte) d(iem) VIII I[d(us) Iul(ias), M(arco) Servil]io Fabiano Q(uinto) Iallio B[asso co(n)s(ulibus)

Alae I] Hispan(orum) Campag(onum) cui p[rae(e)st - -]ius Magn[- -] ex gregale [- -]o Salae f(ilio) Be[sso et - -]salae Aul. ae f(iliae) uxor(i) e[ius - -].

[Descri]pt(um) et rec[og]nit(um) ex t[abul(a) aerea quae fi xa] est Rom(ae) in mur(o) p[ost templ(um) divi Au]g(usti) ad Mine[rvam].

Pe baza indicației zilei și numelui consulilor (Attilio Degrassi, *Fasti consolari*, p. 44; Géza Alföldy, *Konsulat*, p. 170), diploma datează din 8 iulie 158; este o copie după aceeași *constitutio* din care a fost extrasă diploma de la Cristești (IDR I, 16). Legatul M. Statius Priscus Licinius Italicus a guvernat Dacia în anii 156–158 (Ioan Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 66–73).

Posesorul diplomei era un trac; numele este pierdut, dar se păstrează patronimicul, *Sala* (Dan Dana, *OnomThrac*, p. 327), din neamul bessilor (vezi astfel și diploma IDR I, 13 din anul 140). *Ala I Hispanorum Campagonum* a staționat în castrul de la Micia (Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, p. 169–170, nr. 12).

2623. Călugăreni (jud. Mureș). Fragment de diplomă militară (*tabella II*) descoperit în castrul roman, în cursul săpăturilor în *principia* castrului roman. Dimensiuni: 5,6 × 6,2 cm.

Florian Matei-Popescu, Szilamér-Péter Pánczél, *Ready to Be Recycled? A Fragment of a Military Diploma from Călugăreni / Mikháza (Dacia Superior)*, *Marisia* 6, 2024, p. 95–100.

S-au păstrat doar numele a trei martori: [*Ti. Claudi*] *Menandri*, 103–142 (RMD IV, 249, 256), [*L. Pulli*] *Daphni*, 122–148 (RMD IV, 251, 256) și [*P. Atti*] *Severi* 123–148 (RMD IV, 249, 255). Pe baza atestărilor acestor martori, diploma poate data din perioada 133–142, când cei trei martori apar împreună, dar întotdeauna cu *P. Attius Severus* pe a doua poziție. Nu știm care să fi fost cauza acestei inversări a poziției în interiorul colegiului de martori.

2624. Dăneasa (jud. Olt). Amforă elenistică descoperită întâmplător. Înălțimea = 62 cm. Ștampilă fără chenar, aplicată pe gâtul amforei.

Dorel Bondoc, Livia Buzoianu, *O amforă elenistică ștampilată de la Dăneasa, județul Olt*, *Apulum* 61, 2024, p. 193–197.

ΠΑΙΠΙ
ΠΑΑΝΑ
ΦΑΝΑ

Ștampila conține numele producătorului Παριφάνας, la genitiv, imprimat de două ori. Peste prima imprimare a fost aplicată încă o dată aceeași ștampilă și astfel s-a ajuns la imaginea finală a unei ștampile cu trei rânduri. Cea de-a doua imprimare s-a aplicat de la nivelul rândului 2 al primei imprimări. Astfel, rândul 2 conține

litere din ambele imprimări; pentru reconstituirea numelui, trebuie reținute numai rândurile 1 și 3.

După autori, proveniența amforei este cetatea Heraclea Pontica sau alt centru de inspirație heracleeană.

Numele producătorului este atestat pe mai multe exemplare din zona vest-pontică a Dobrogei, la Arsa (teritoriul callatian), Capul Dolojman (Orgame), Medgidia, Satu Nou și Mihai Bravu.

Autorii datează amfora de la Dăneasa în secolul al III-lea a.Chr., mai exact în primul sfert al acestui veac sau mai târziu, în al doilea și al treilea sfert al acestuia (după contextul de descoperire al amforei de la Satu Nou; vezi notele 4–9 ale autorilor).

2625. BERZOVIA. Căramidă romană, aflată în colecția școlii; acum la Muzeul Național al Banatului, Timișoara. Dimensiuni: $27 \times 28,5 \times 6$ cm.

Dan Dana, Alexandru Flutur, *Un exercice d'écriture sur une brique de Berzovia (Dacie)*, *Analele Banatului*, s.n., Arheologie – Istorie, XXXII, 2024, p. 37–40.

După autori, un exercițiu de scriere.

2626. TIBISCVM. Fus de coloană de marmură, descoperit în anul 1960 în *principia* castrului de la Tibiscum. Dimensiuni: $h = 2,32$ m, $diam. = 0,35$ m.

Publicat de Marius Moga, *Lapidariul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, p. 38; vezi Constantin C. Petolescu, *SCIVA* 26, 4, 1975, p. 436, nr. 17 (în recenzia cărții); Ioan Piso, *ZPE* 49, 1982, p. 231–232, nr. 6 (= *ILD I*, 201). Recent: Ioan Piso, Călin Timoc, *La colonne votive de Tibiscum dédiée à Mars*, în volumul: *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*. Editor: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Cluj-Napoca, 2024, p. 211–221.

În publicația din anul 1974, s-a considerat că ar fi vorba de o dedicație pentru Septimiu Sever și fiii săi (literele *DD NN* și martelate priveau pe Antoninus Caracalla și Geta); în realitate, *damnatio memoriae* se referă la doi împărați (recenzia din 1975). De asemenea, Ioan Piso a demonstrat încă din anul 1982 că ar fi vorba de Maximin Tracul și fiul său.

De curând, pe baza cercetării atente a coloanei, Ioan Piso și Călin Timoc au identificat traseul multor litere din marginile inscripției (martelarea radicală a afectat în special partea centrală, dinspre privitor). Astfel, cei doi autori au reușit a reconstitui textul integral al inscripției:

Marti Aug(usto) pro
salute D[[d(ominorum)]N[[n(ostrorum)]
 [[C(ai) Iul(ii) Vēr[i]]
 [[Maḡi[mi]n[i]]
 5 [[Aug(usti) [et C(ai) Iul(ii)]]
 [[Vēr[i] Maḡi[mi]]
 [[n[ob(ilissimi) Ca]es(aris) f(ili)]
 [[Aug(usti) [n(ostri) Ger(manicorum)]]
 [[m[a]ḡ(imorum) [Dacic(orum)]]
 10 [[m[a]ḡ(imorum) [Sar(maticorum) ma]ḡ(imorum)]
 [[Q(uintus)? [Iulius Li-]]-
 [[c[ini]anu]s?]]
 [[co(n)s(ularis) Da[c(iarum)] III]]
 [[vot(um) so[l(vit)]].

MARTI·AVG·PRO
 SALVTE·D·D·N·N
 C·IVL·VERI
 MAXIMINI
 AVGETC·IVL
 VERIMAXIMI
 NOB·CAES·F
 AVG·N·GER
 MAX·DACIC
 MAX·SARMAX
 Q·IVLIVS·LI
 CINIANVS
 COS·DAGII
 VOT·SOL

Despre *Q. Iulius Licinianus*, vezi încă: Ioan Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 201–203; Ioan Piso, *Fasti Daciae*, II, p. 40–42.

2627–2642. George Cupcea, *Latin Inscriptions from the Legionary Fortress of Apulum*, TYCHE Supplementband, 16, Wien, 2024.

2627. P. 25–27, nr. 1, pl. 4 (foto). Bloc de marmură („Building Inscription”), descoperit în *principia*. Dimensiuni: 35 × 79 × 18 cm. Editio princeps.

George Cupcea, Dan Deac, Constantin I. Inel, *Sarapis and the Principia of the Legionary Fortress from Apulum*, Bibliotheca Isiaca, IV, 2020, p. 117.

[---] SERAPIDI [---]
 [---]CQ +[---]
 - - - - -

2628. P. 27–35, nr. 2, pl. 5–7 (foto, desen). Altar de calcar descoperit în *principia*. Dimensiuni: 135 × 73 × 57 cm. Litere înalte de 10 cm. Editio princeps.

George Cupcea, Dan Deac, Constantin I. Inel, *Sarapis and the Principia of the Legionary Fortress from Apulum*, Bibliotheca Isiaca, IV, 2020, p. 118.

SERAPI
DI · SAC
RVM

2629. P. 36–54, nr. 3, pl. 8 (foto, desen-reconstituire). Două fragmente dintr-o inscripție onorifică imperială. Primul fragment măsoară $129 \times 9,5 \times 31$ cm, celălalt $128 \times 83 \times 30$ cm.

Propunerea autorului de reconstituire a textului (pl. 10):

[Imp(eratori) Caes(ari) L]uçi o [Septimio Sever]o Pio Per[tinaci Aug(usto)
pont(ifici) max(imo)]
[trib(unicia) pot(estate)] XIII p(atri) p(atriae) et [Imp(eratori) Caes(ari)
M(arco) Au]rel(io) Antonin[o Aug(usto)
trib(unicia) pot(estate) VIII p(atri) p(atriae)]
[et [P(ublio) Septimio Getae Caes(ari)] et Iuliae Aug(ustae)] matri
Aug[usti] [Caes(aris)] et castrorum]
[- - -?]imisque p(rimus) p(ilus) et cent(uriones) leg(ionis) XIII Gem(inae)
q]uorum nomin[a s(ubscripta) s(unt) - - -]
5 [a(nte) d(iem) III Idus A]priles Albino et Aem[iliano co(n)s(ulibus) - - -?]ius
p(rimus) p(ilus) Alfius Auda[x - - -]
[- - -?]ns Tert(ius) Cornelianus Iul(ius) P[- - -]M[arcellinus Terenti]us - - -]
[- - -]conius Proculus Titi(us) Secundus Iul(ius) Mac[er]r[?]---Au]r(elius)
Longus
Aur(elius) Mascel(lio ?) Aur(elius) Memmianus [- - -]
10 [- - -]nius Pudens Attius Campanus Tr[- - -]us Albinus Augurinus

R. 2/ 3: [Optimis Max]imisque (?).

2630. P. 53–62, nr. 4, pl. 12–13 (foto, desen). Bază de statuie pentru împărăteasa Iulia Domna. Dimensiuni: $103 \times 135 \times 26$ cm. Litere înalte de 7,5 cm.

Iuliae Augustae Mat[ri]
sanctissimi piissimiqu[e]
Antonini Aug(usti) et

castrorum senatusque
5 *ac patriae, legio XIII Gemin(a)*
Antoniniana

2631. P. 62–69, nr. 5, pl. 14 (foto, desen). Bază de calcar descoperită în anul 2006, în cursul lucrărilor de reabilitare a canalizării din parcul central al oraşului Alba Iulia. Monumentul este crăpat transversal la nivelul câmpului inscripţiei; coronamentul este parţial distrus. Dimensiuni: 130 × 59 × 55 cm; câmpul epigrafic: 71 × 59 m; litere înalte de 5 cm. Inscripţia a fost publicată îndată după descoperire:

Vasile Moga, Ioan Piso, Matei Drîmbărean, *L'aigle de la Legio XIII Gemina*, ActaMN 43–44/1, 2006–2007 (2008), p. 177–184; CEPR XXIX, 1382; AÉ 2007, 1199. Intervenţie în discuţie: Michel Reddé, *Tetrastylum fecit et aquilam argenteam posuit*, în Carl Deroux (éd.), *Corolla epigraphica. Hommages au Professeur Yves Burnand*, Bruxelles, 2011 (Col. Latomus, 331), p. 621–629; AÉ 2011, 1082; ILD II, 929.

L(ucius) Annius L(uci) f(ilius)
Pap(iria tribu) Firminus
Tridente, equo
publ(ico), ex CCC
5 *p(rimus) p(ilus)*
leg(ionis) XIII Gem(inae),
tetrastylum
fecit
et aquilam
10 *argenteam*
posuit

În ediţia iniţială se remarcă faptul că *Annius* este un nume italic foarte rar; el era înscris, ca toţi cetăţenii din *Tridentum*, în tribul *Papiria* (numele oraşului, la ablativ, ar fi corect *Tridento*; dar în inscripţia de la Apulum forma *Tridente* este contaminată de substantivul comun *tridens*, de declinarea a III-a; vezi astfel AÉ 1976, 23, de la Roma). Acest ofiţer a parcurs cele trei centurionate în gărzile Romei, motiv pentru care poartă titlul de *trecenarius*, abreviat *CCC* (vezi J.C. Mann, ZPE 52, 1983, p. 138). A urmat promovarea sa într-o legiune: mai întâi printre centurionii de rang superior, dacă nu chiar direct ca *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae)*; această avansare era însoţită de acordarea demnităţii ecvestre.

Aquila era simbolul legiunii, fiind păstrată în *aedes principiorum*. Piesa menţionată în inscripţie a fost dăruită de primipilul L. Annius Firminus cu ocazia celebrării anuale a organizării (zilei de naştere) legiunii: *natalis aquilae*. Vezi ILNovae 18 şi 28.

În intervenţia din anul 2011, M. Reddé consideră că vulturul de argint nu era o replică, ci chiar *signum legionis*, iar *tetrastylum* ca un baldachin ridicat în *aedes principiorum*, pentru păstrarea şi punerea în valoare a acvilei. În replica sa (tot în

AÉ 2011, 1082), Ioan Piso afirmă: „L’aigle de la légion placée dans *l’aedes principiorum* devrait être en or ou dorée, non en argent”.

2632. P. 75–83, nr. 6, pl. 15–16 (foto, desen-reconstituire). Bază hexagonală de marmură pentru o statuie imperială, descoperită în *basilica principiorum*. Dimensiuni: 70 × 50 × 28 cm. Litere înalte de 3,5 cm.

A[*ug(usto/ae) pro sal(ute)?*]
M(arci) [Aur(elii) An-]
to[n(ini) P(ii) Aug(usti)]
pon[tificis]
 5 *max[imi ---]*

Este vorba de împăratul Caracalla.

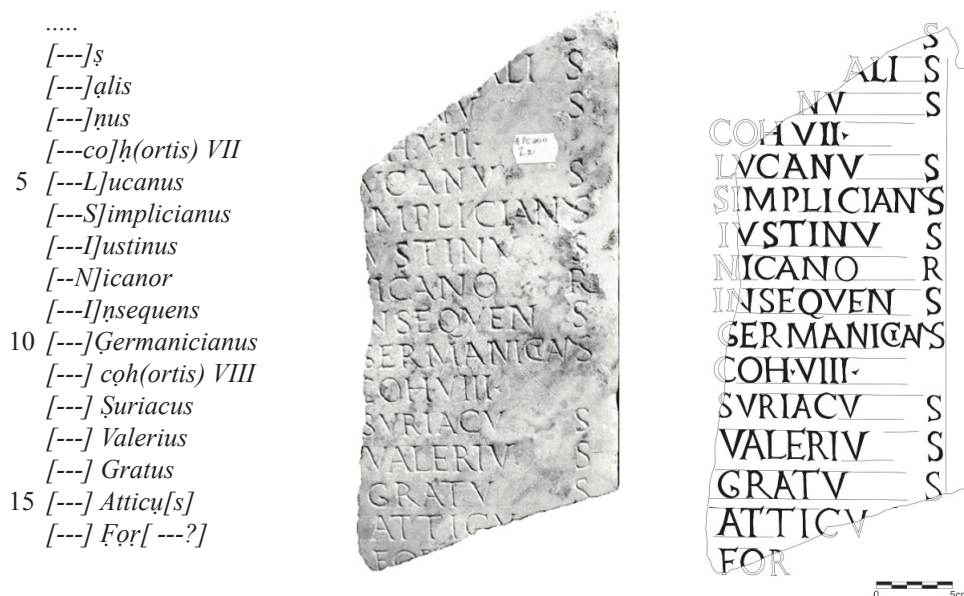
2633. P. 85–107, nr. 7, pl. 17–19 (foto, desen). Altar de calcar. Dimensiuni: 80 × 46 × 44 cm. Litere înalte de 1,6–4 cm.

Imp(eratore) Antonino
Aug(usto) P(io) p(atre) p(atriae),
praeside Furi(o)
Saturnino leg(ato)
 5 *legi(onis) XIII G(eminae) Eggius*
Proculus exercita(tor)
eq(uitum) leg(ionis) eiusd(em) aram et
signum Martis posu(it)

Pentru datarea inscripției, este importantă referirea la P. Furius Saturninus, legat de rang pretorian al Daciei Superioare (149–161/162; Ioan Piso, *Fasti Daciae*, I, p. 7375). *Signum Martis* era statuia zelui.

Dedicantul era *exercita(tor) eq(uitum) leg(ionis)*, poate chiar centurion; vezi, spre comparație, cazul lui M. Calventius Viator, *exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o pr(aetore))* (CIL III, 7904 = ILS, 2417 = IDR III/2, 205). Pentru existența cavaleriei legionare, vezi, de asemenea, discuția problemei: Constantin C. Petolescu, în volumul *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary* (eds. Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș), Cluj-Napoca, 2022, p. 258–260.

2634 P. 108–112, nr. 8, pl. 20–22 (foto, desene). Fragment de placă de marmură. Dimensiuni: 29 × 16 × 2 cm. Litere înalte de 1,5–1,8 cm; ligaturi.

Se consideră că ar fi o listă de centurioni ai legiunii; astfel, din cohorta VII se mai păstrează parțial șase nume, care pot fi ale celor șase centurioni ai cohortei, iar din cohorta VIII încă cinci nume de centurioni.

2635. P. 113–121, nr. 9, pl. 23 (foto, desen). Bază de statuie de calcar descoperită în *armamentarium*. Dimensiuni: 42 × 60 × 47 cm. Litere înalte de 4 cm.

 Val(erius) Valerianus
 colleg(is ?) pos(uit ?)

După editor, această bază susținea statuia unui *Genius armamentarii*. Dar dedicația (?) din r. 2 ar trimite la un *collegium armamentarii*; despre colegiile militare, vezi comentariul editorului (p. 114–116).

2636. P. 123–141, nr. 10, pl. 24–25 (foto, desen). Fragment de altar de calcar (capitelul distrus) descoperit în *praetentura dextra*. Dimensiuni: 40 × 45 × 56 cm. Litere înalte de 4–5,5 cm. Inscripție deja edită:

AE 2017, 1193 (= Radu Ota, Cristian Titus Florescu, *Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum*, *Apulum* 54, 2017, p. 329–339, pl. 3; Radu Ota, Cristian Titus Florescu, *A Votive Altar discovered in the Roman Camp of Apulum*, *JAHA* 4, 4, 2017, p. 72–79; *CEpR* XXXVIII, 2018).

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]
 Gen(io) (centuriae)
 M(arcus) Atti(us)
 Valens
 5 optio

AÉ, 2017, 1195 (observație): „[Les a(uteurs) ont oublié de compléter à la l. 1 la conjonction *et*, à notre avis obligatoire.] Malgré l’absence du point de séparation à la l. 3, la lecture *M(arcus) Atti(us)* reste la plus probable”.

2637. P. 142, nr. 11, pl. 27–28 (foto, desen). Altar de calcar. Dimensiuni: 104 × 64 × 60 cm. Litere înalte de 4 cm; dar la sfârșitul r. 3, *S* mai mic; la fel, la sfârșitul r. 6–7, *VS* mai mici. Inscripție deja edită.

Radu Ciobanu, George Bounegru, *Între util și estetic. Scrisul la Apulum*, Alba Iulia, 2012, p. 41–42, nr. 19; AÉ 2012, 1239; CEPR XXXIV, 1734; ILD II, 926.

Nem(esi) reg(inae) sacr(um)
pro sal(ute) Impp(eratorum) nn(ostrorum)
M(arcus) Vib(ius) Verinus
evocatus leg(ionis)
 5 *XIII Ge(minae) et Qu(i)n(tus)*
Val(erius) Felicianus
salararius
fecerunt

Impp(eratores) nn(ostri) sunt probabil Septimiu Sever și Caracalla (înainte de asocierea lui Geta).

Vezi și inscripția următoare.

2638. P. 142–143, nr. 12, pl. 29 (foto, desenul bazei cu inscripția). Statuie de marmură reprezentând o divinitate feminină (Nemesis); lângă piciorul drept, grifonul (acefal). Î = 68 cm. Pe bază, este gravată o inscripție: câmpul epigrafic 23 × 4 cm, litere înalte de 1,1 cm.

Radu Ciobanu, George Bounegru, *Între util și estetic. Scrisul la Apulum*, Alba Iulia, 2012, p. 44; AÉ 2012, 1240; CEPR XXXIV, 1735; ILD II, 927.

M(arcus) Vibius Verinus, evoc(atus)
Q(uintus) Vale(rius) Felicianus, sala(riarius)

Termenul *evocatus* desemna un militar valoros, rechemat în serviciu după *honest missio* (Alfred von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, ed. 2 (= *Rangordnung*²), Bohlau, 1967, p. 75–78; Ioan Piso, Radu Ardevan, Carmen Fenechiu, Eugenia Beu-Dachin, Ștefania Lalu, *Lexicon epigraphicum Daciae*, Cluj-Napoca, 2016, p. 217).

Pe de altă parte, *salararius* era un angajat civil în armată, plătit cu un *salarium* (spre deosebire de militari, care primeau *stipendium*); vezi Alfred von Domaszewski, *Rangordnung*², p. 77; Ioan Piso et alii, *Lexicon epigraphicum Daciae*, p. 543. În Dacia mai este cunoscut un *salararius* într-o inscripție de la Sarmizegetusa (CIL III, 7926 = IDR III/2, 285). În această privință, vezi și inscripția lui M. Ulpius Celerinus

de la Brigetio, *salararius leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Antoni(nianae)* (CIL III, 10988 = RIU 2, 422 = IDRE II, 272), *interpretex Dacorum* (L. Barkóczi, ArchÉrt 5–6, 1944–1945, p. 184–192; preluată: AÉ 1947, 35; comentată de I.I. Russu, AIIN 11, 1946–1947, p. 403–412; vezi încă: RIU 2, 590 și IDRE II, 273, cu bibliografie). Despre *evocatus legionis*: vezi A. von Domaszewski, *loc. cit.*

2639. P. 144–160, nr. 13, pl. 30 (foto, desenul inscripției). Basorelief de marmură reprezentând pe zeul Marte. Dimensiuni: 37 × 25 × 4 cm. Pe bază, o inscripție; litere înalte de 1,8 cm.

Radu Ciobanu, George Bounegru, *Între util și estetic*, p. 50–51, nr. 25; AÉ 2012, 1241; ILD II, 928.

AVR MARTINVS SECVN
DA RVDIS POSVVIT

Editorul (2024) propune a reconstitui:

*Aur(elius) Martinus secun-
da rudis posu{u}it.*

„Selon l’a., l. 1 : Martianus, lecture possible elle aussi; l. 2 : *posu(i)t u(o)t(um) l(i)b(ens)*, peu probable. L’a. a bien vu qu’il s’agit d’un adjoint (*secunda rudis*) du principal entraîneur des gladiateurs.” (AÉ).

2640. P. 160–164, nr. 14, pl. 35–36 (foto de calitate slabă – patru fragmente, desen-reconstituire parțială).

Zece fragmente dintr-o listă de soldați; dintre care unele se îmbină.

Cu ocazia degajării zidului de sud al castrului legionar de la Apulum, în anul 2006, au apărut zece fragmente dintr-o placă de marmură (grosimea: 2,5 cm), unele asamblate de editori, celelalte așezate în ordinea curgerii textului.

Vasile Moga, Matei Drîmbărean, *Note epigrafice apulense*, Apulum 44, 2007, p. 175–177, cu o reconstituire (desen, p. 177, pe care îl reproducem și noi); AÉ 2007, 1198 (reconstituire P. Faure, dar prezintă fragmentele separat); CEPR XXVII–XXVIII, 1300 (vezi observațiile noastre în prezentarea de mai departe: ILD II, 934).

Fragmentele fac parte dintr-o listă cu militari *dimissi* din legiunea XIII Gemina.

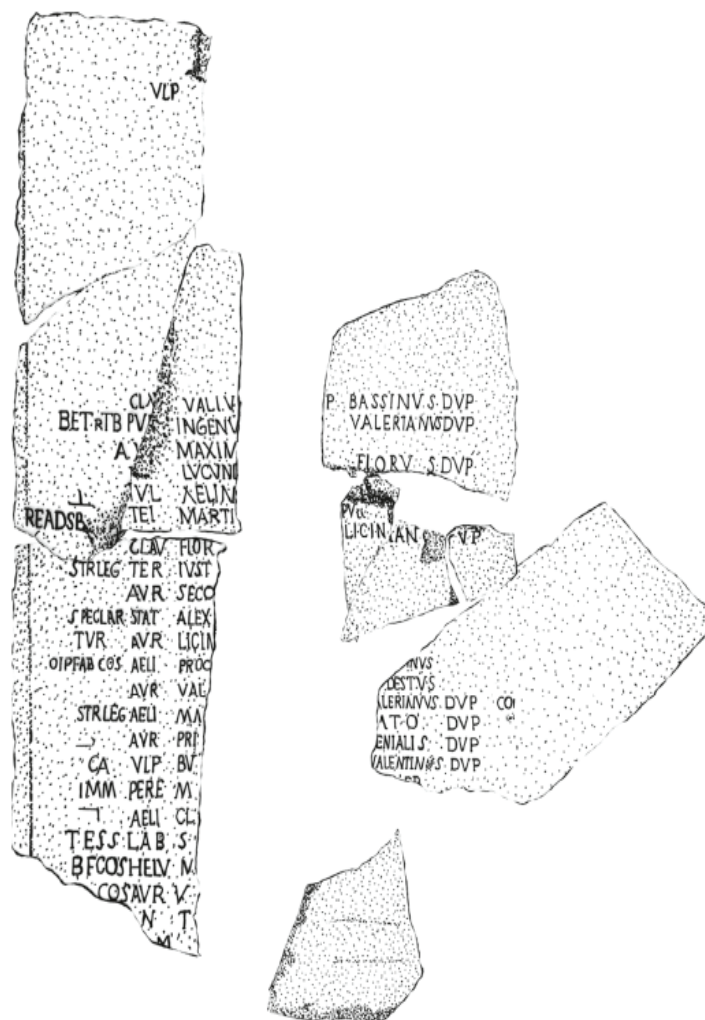
Fragmentul din dreapta sus, cu cele trei nume, ar trebui poate ridicat mai sus; gentiliciul *Ulp(ius)* din primul fragment se poate eventual uni cu *Florus* din fragmentul al doilea (r. 3). Locul celor patru mici fragmente din dreapta este nesigur.

Mai atragem atenția că textul din fragmentele 2 și 3 din stânga trebuie separat pe verticală; în stânga apar rangurile unor militari dintr-o coloană dispărută:

b(ene)f(iciarius trib(uni), re(tentus) ad sp(em) [ord(inis) ?], str(ator) leg(ati), spec(u)la(to)r; tur[- -] sau tub(bicenus), op(tio) fab(rum ?) co(n)s(ularis), str(ator) leg(ati), c(ustos) a(rmorum), imm(unis), tess(erarius), b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [- -] co(n)s(ularis).

Urmează altă coloană cu nume (fragmente sunt mișcate; noi le-am reprodus cu rândurile aliniate, paralele); remarcăm lipsa prenumelor. În dreapta coloanei, în continuarea câtorva nume, apare indicația *dupl(icarius)*.

Autorii transcriu textul, dar nu în cea mai bună ordine; se păstrează de fapt o parte din prima coloană (doar rangurile), apoi numele din cea de-a doua coloană (unii dintre cei menționați fiind *duplicarii*).

		Observații:
	VLP(<i>ius</i>) [- - - -]	
	[U/I]P BASSINVS DVP	
	VALERIANVS DVP	
	FLORVS DVP	
		Rând liber. Probabil
		urmează altă cohortă
	[- - - -] NVS	
	CLAV[<i>dus</i> Mo]DESTVS	
BF TRIB	PVB[<i>lius</i> Va]LERIANVS DVP	CO
	AV[r - - - -]ATO DVP	
	V[<i>alerius</i> G]ENIALIS DVP	
READSP [- - -]		
	CLAV[<i>dus</i>] FLOR[<i>us</i>]	
STR LEG	TER(<i>tius</i>) IVST[<i>us</i> ?]	
	AVR SECC[- - - -]	
SPECLAR (?)	STAT(<i>ius</i>) ALEX[<i>ander</i>]	
TVR	AVR(<i>elius</i>) LICIN[<i>ius</i> , <i>ianus</i>]	
OIP FAB COS	AELI(<i>us</i>) PROC[- - - -]	
	AVR(<i>elius</i>) VAL[- - - -]	
STR LEG	AEL(<i>ius</i>) MA[- - - -]	
	AVR PR[- - - -]	
C A		
IMM	PERE M[- - - -]	
	AELI(<i>us</i>) CL[- - - -]	
TESS	LAB(<i>erius</i>) S[- - - -]	
BF COS	HELV(<i>ius</i>) M[- - - -]	
[<i>bff</i>] COS	AVR(<i>elius</i>) V[- - - -]	
	[- - -]N T[- - - -]	
	[- - -] VALIV[- - - -]	
	[- - -] INGENV[- - - -]	
	[- - -] MAXIM[- - -]	
	[- - -] LVCVND[- - - -]	<i>Iucundus</i>
	IVL AELIAN	ligatura N + A
	TEI MARTI[<i>inus</i>]	
	PV[- - - -]	
	LICIN[- - - -]	

2641. P. 164–166, nr. 15, pl. 37 (desen-reconstituire). Fragment de placă, ieșit din același context cu inscripția precedentă.

Vasile Moga, Matei Drîmbărean, *Note epigrafice apulense*, *Apulum* 44, 2007, p. 178–179 (cu un desen); *CEpR* XVII-XVIII, 1301; *AE* 2007, 1197 (reconstituire P. Faure).

[*Imp(eratori) Caes(ari)*] *Marco A[urell(io) [[An]]]-*
 [*[[tonin(o)] Pio] Fel(ici) Au[g(usti) pont(ifici)]*
[max(imo) t]rib(unicia) pot(estate) II co(n)[s(uli) II p(atri) p(atriae)]
[proc]o(n)s(uli) Divi Antonin[i filio)]
 5 *[Divi S]everi nepoti [- - -]*
[leg(io)] XIII G(emina)[Antoniniana]

Dedicație a legiunii XIII Gemina *Antoniniana* pentru împăratul Elagabal; numele Antoninus și supranumele legiunii au fost martelate după eliminarea împăratului. Anul 219.

2642. P. 167–172, nr. 16, pl. 38–39 (foto, desen). Bază de monument funerar (calcar). Dimensiuni: 136 × 75 × 75 cm. Litere = 3–6 cm.

Gabriel Izdrăilă, Cristian Florescu, *Pietre romane refolosite în construcții medievale din situl de la Alba Iulia*, *MCA S.N.* 8, 2012, p. 88–90.

D(is) M(anibus)
M(arcus) Gran(ius) Stablianus
(centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)
prim(us) hast(atus) post(erior)
 5 *vixit ann(os) XLVII*
et M(arcus) Gran(ius) Stablianus
fil(ius) vixit
an(nos) III et Grania
Sabina fil(ia) vi-
 10 *xit an(nos) VI. Atti[a]*
Paulina coniugi
et fili(i)s san[c]-
tissimis ac pientissimis
b(ene) m(erentibus) p(osuit)

Rangul centurionului, *prim(us) hast(atus) post(erior)*, indică faptul că era centurionul cel mai mic în rang dintre *primi ordines* (cei din *cohors I*).

2643. Fragment de placă de calcar descoperit în cursul unor lucrări care au afectat carosabilul în str. Regimentul 5 Vânători, nr. 74, din Alba Iulia. Dimensiunile plăcii: 50 × 40 × 16 cm. Litere înalte de 5,1–5,4 cm; în r. 4, litera *O* este gravată în interiorul

lui C. Se păstrează numai partea de jos a dedicației, marginea dreaptă a fost ușor afectată, dar fără a compromite lectura.

Florian Matei-Popescu, Radu Ota, Darius Groza, *A new praefectus and patronus of the collegium centonarium of the colonia Aurelia Apulensis*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippica. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 337–345.

[-----]
 praefectus e[t]
 patronus co[l-]
 legi centona-
 5 rior(um) eidem col-
 legio d(onum) d(edit)

La Apulum, un *coll(egium) centonarium(um)* este atestat de o inscripție pe timpul împăratului Septimiu Sever (CIL III, 1174 (= ILS, 7255 a = IDR III/5, 425); vezi încă: un *patron(us) coll(egii) cent(onariorum)* (CIL III, 1208 = IDR III/5, 440); alt *patron(us) collegior(um) fabr(um) centonar(iorum) et nautar(um)* (CIL III, 1209 = ILS, 7147 = IDR III/5, 443); o *mater coll(egiorum) fabr(um) et cent(onariorum)* (CIL III, 12007 = IDR III/5, 483).

2644. Războieni-Cetate. Altar din calcar local. Dimensiuni: 57,5 × 26,5 × 21,5 cm. Litere înalte de 4,6–1,5 cm.

Rada Varga – George Bounegru, *A dedication for Mars from the site of ala I Batavorum*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis* (eds. Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea), Philippica, 181, Wiesbaden, 2024, p. 271–277.

Marti
 Iul(ii) Liber(us)
 et Septimi-
 nus d(e)d(icaverunt)
 5 [v(otum) s(olverunt)] l(ibentes) m(erito)

În r. 2, editorii citesc numele: *Liberus*; r. 4 fără soluție; r. 5 [VS]LM editorii. Dedicanții pot fi militari ai alei *I Batavorum*, care staționa în castru.

2645. Radu Ota, Andrei Buta, *Material tegular șampilat descoperit recent în castrul roman de la Apulum*, Apulum 61, 2024, p. 247–280.

Materialul tegular cu șampilă a fost descoperit în cercetarea arheologică preventivă efectuată în două campanii (anii 2021–2022), pe str. Mitropolit Andrei Șaguna, nr. 2A, din Alba Iulia, în castrul legiunii XIII Gemina.

Suprafața cercetată a fost de 103,96 mp. Clădirile din piatră, aflate de-o parte și de alta de *via quintana*, peste care s-au prăbușit, au o fază de refacere din perioada romană târzie (spre mijlocul secolului al III-lea p.Chr). Acestea au suprapus și câteva barăci de lemn care au făcut parte din primele construcții ale castrului ridicat în timpul împăratului Traian.

Un rezultat important al cercetărilor este un lot de 123 de ștampile (pe cărămizi, țigle și olane) cu numele legiunii XIII Gemina: fără antroponim (p. 253–266; 69 de ștampile, dar fotografiile de la nr. 27 și 65 trebuie răsturnate); numele legiunii alături de epitetul imperial *Antoniniana* (nr. 67–69); numele legiunii însoțit de un antroponim (p. 266–270, nr. 73–88). Antroponimele atestate sunt următoarele (deja cunoscute): Aurelius Enthimus, Aurelius Gaius, Aurelius Menander, Flavius Heliodorus, Flavius Martinus, Flavius Vitalis, Iulius Marcianus, Iulius Victor, Lucretius Aquila, Memmius Fronto, Ulpus Fronto, Pot[---] și Statius Sentianus. De reținut antroponimul POT... (unic, un singur rând; vezi astfel IDR III/6, 220–222), care datează din faza de început a producției tegulare; vezi ștampilele LEG XIII GE TADI (IDR II, 101, de la Drobeta, din ruinele de lângă piciorul podului).

2646. Radu Ota, Cristian Titus Florescu, Gabriel Tiberiu Rustoiu, *Stamped Inscriptions recently discovered at Apulum, Roman Dacia*, Tyragetia S.N. 17 (32), 1, 2023, p. 269–284.

Materialul tegular expus a apărut în cursul unor săpături de salvare desfășurate în anul 2022 în Alba Iulia, str. Nazareth Illit, la aproximativ 1300 m nord-vest de castrul legiunii XIII Gemina. Au fost identificate urme de locuire romană aparținând unei *villa suburbana* din apropierea celui de-al doilea oraș roman Apulum, *municipium Septimium Apulense*.

Descoperirile tegulare sunt prezentate într-un succint catalog – ștampile ale legiunii XIII Gemina, unele însoțite de antroponime (p. 272–273): Aurelius Callistratus, Aurelius Enthimus, Aurelius Eudoxus, Iulius Iulianus, Lucretius Aquila, Ulpus Fronto.

2647–2648. Inlăceni (jud. Harghita). Două inscripții descoperite la *porta praetoria* a castrului, unde au fost reutilizate ca prag. Au fost incluse de I.I. Russu în volumul cu inscripțiile din zona de est a Daciei Superioare (IDR III/4, 265 și 269, cu bibliografia anterioară). Rediscutate de Zolt Visy, care a reluat de curând săpăturile din acest castru: Zolt Visy, *Honorific Inscriptions for Philippus and Philippus Iunior in Inlăceni / Enlaka*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucretiu Mihailescu-Bîrliaba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 379–389.

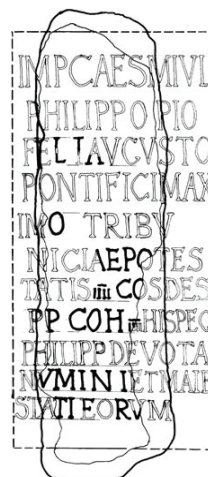
2647. Lespede de calcar, păstrând partea centrală a inscripției. Dimensiuni: 95 × 22 × 14 cm. A fost atribuită de Nicolae Gudea (*Castrul roman de la Inlăceni. Încercare de monografie*, ActaMP 3, 1979, p. 201, nr. 5) și I.I. Russu (IDR III/4, 265) lui Caracalla. Revăzută de Radu Ardevan, care o atribuie lui Filip Arabul și fiului său: Radu Ardevan, *Einige Inschriften aus Inlăceni (Dakien)*, în volumul: Dilyana Boteva-Boyanova, Peter Delev, Janka Tzvetkova (eds.), *Jubilaus VII. Society, Kings, Gods. In Memoriam Professoris Margaritae Tachevae*, Sofia, 2018, p. 533–537, nr. 1 (=AE 2022, 1350). Acum, acceptat de Zsolt Visy, care propune următoarea reconstituire:

Imp(eratori) Cae[s(ari) M(arco) Iul(io)]
[[Philippo pio]]
felici [Aug(usto) pont-]
[i]fico (sic!) [max(imo) trib(uniciae)
 5 *pot(estatis) IIII co(n)s(uli) IIII des(ignato)*
proco(n)s(uli) p(atri) p(atriae) coh(ors)]
IIII Hisp(anorum) [equit(ata)
... [[Philipp(iana)] devota]
numin[i et ma]-
 10 *iestati [eorum]*
fecit.

2648. Despre inscripția IDR III/4, 269, I.I. Russu considera că poate fi atribuită „mai curând lui Iulius Philippus senior și iunior (Arabii) care au avut tribunicia potestas IIII în a. 247”. Această idee a fost confirmată de cercetarea și reconstituirea lui Zsolt Visy.

[I]mp(eratori) Caes(ari) M(arco) [[Iul(io)]]
[[Philippo pio]]
[fe]li(ci) Au[gusto]
[pontifici max-]
 5 *[im]o [tribu-]*
[nici]ae po[tes-]
[tatis] IIII co(n)[s(uli) des(ignato)]
p(atri) p(atriae) coh(ors) II[II Hisp(anorum)
eq(uitata)]
[[[Philipp(iana)] devota]
 10 *[n]umini [et maie-]*
[sta]ti eoru[m]

2649. Rada Varga, Alexander Rubel, George Bounegru, *Pottery Vessels with graffiti discovered in the Fort of Ala I Batavorum in Dacia*, *Electrum* 31, 2024, p. 127–141.

După parcurgerea succintă a publicării grafiților ceramici descoperiți în Imperiul Roman (p. 130–131), apoi a grafiților din Dacia aflați în context militar (p. 131–133), sunt prezentați patru grafiți (realizați în pasta arsă) descoperiți în cursul săpăturilor din castrul de la Războieni – *Cetate* (catalog, p. 137–138):

1. Fig. 3/1: CIILSI, numele *Celsus*, la genitiv.
2. Fig. 3/2: probabil [D]IONYSI, iarăși la genitiv.
3. Fig. 3/3: ITO; autorii se gândesc la *[Cap]ito*.
4. Fig. 3/4: VTVS, probabil finalul unui nume

Autorii mai prezintă (p. 136–137, fig. 4) un fragment ceramic cu numele SEDATI (probabil la genitiv), descoperit tot la Războieni, dar într-un context nesigur.

2650. Sorin Nemeti, Rada Varga, Dan Deac, *A vignette from Dacia under Philippus Arabs. Revisiting the Altar of Marcus Publicianus Rhenus*, *Chiron* 54, 2024, p. 429–447.

Autorii reiau studiul celor două altare descoperite în *vestibulum* E din termele castrului legionar de la Potaissa (IDR IV/1, 1 și 10; vezi în articolul recenzat și p. 431, fig. 1, pentru contextul descoperirii), în anul 2000, publicate inițial de Mihai Bărbulescu (2012, nr. 22–23 = CEpR XXXII, 1578–1579 = AÉ 2012, 1215–1216) și reluate cu o nouă lectură de Ioan Piso (2014 = CEpR XXXIV, 1736–1737 = AÉ 2014, 38). Inițial au fost considerate ca fiind ridicate pentru sănătatea împăratului Gallienus. Lectura lui Ioan Piso a demonstrat că avem mai degrabă a face cu Aemilius Aemilianus, împărat pentru scurtă vreme în iulie/august – septembrie/octombrie 253 (Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. 6. überarbeitete Auflage*, Darmstadt, 2017, p. 203–204), dar autorii consideră (p. 434): „These two proposals for the reading of the line three – and therefore for the dating of the inscriptions – are both impaired by logical flaws”.

Pe baza unor fotografii H–RTI (Highlight Reflectance Transformation Imaging), autorii susțin că altarele au fost ridicate pentru sănătatea împăratului Filip Arabul (p. 435: „Indeed, there is one emperor from the middle of the third century who suffered official *damnatio memoriae*: emperor Philippus Arabs”), iar cognomenul prefectului nu va fi fost Rhesus, de origine tracică, ci Rhenus, cu trimitere la originea sa de la Rinul inferior. Așadar, lectura propusă pentru r. 3 ale inscripțiilor ar fi (p. 435): IDR IV/1, 1: *[[M(arci) [I]u[l(ii) Philippi] Aug(usti)]]*; IDR IV/1, 10: *[[M(arci) Iu]l(ii) [Philippi Aug(usti)]]*.

Pe altarul dedicat Fortunei (IDR IV/1, 10), nu se vede practic nimic, cu posibila excepție a literei L. Pe altarul dedicat lui Esculap și Hygiei, autorii susțin că se pot vedea literele *PI*, care par într-adevăr a se distinge, dar nu discută literele care se văd bine înainte acestora, un *L* și un *T* sau *I*, iar între ele o literă rotundă. Autorii susțin că acolo ar fi de citit partea superioară a literei *V*, dar nu se distinge pe fotografia

publicată. Chiar și în grupul *PI*, partea superioară rotundă este foarte slabă, astfel încât ne putem gândi la două haste paralele cu un mic spațiu: *II*, fiind vorba de două litere. În acest condiții, aproape sigur se citește *NI*, din *Aemiliani*. Iar grupul din față capătă sens: *LI: A[emi]li[a]ni*. *A* inițial se vede foarte bine. În față, la începutul rândului, *AEM* este foarte clar (IDR IV/1, p. 28, fig. 1 b).

Cât despre lectura *Rhenus*, autorii nu iau în considerare litera *S*, de mici dimensiuni, IDR IV/1, 1, r. 4, vizibilă pe toate fotografiile publicate (e. g. IDR IV/1, p. 28, fig. 1 b), lectura fiind așadar *Rhes/uus*, cu dublarea vocalei. Dacă se va fi dorit să se graveze *NVS*, nu înțelegem rostul hastei oblice din marginea stângă, plus că există un spațiu clar între cele două litere *VV*. La fel și pe IDR IV/1, 10, r. 4, unde litera *S* din *RHESVS* este vizibilă pe fotografiile publicate (e. g. IDR IV, 1, p. 41, fig. 10 a). *Publicianus* nu este un *nomen* (așa cum afirmă autorii la p. 439), ci tot un *cognomen*. *Nomen*-ul acestuia va fi fost fără umbră de îndoială *Aurelius*, dar este omis, fiind aproape de la sine înțeles (vezi IGB III/2, 1570 = IGB V, 5559; Maxime Emion, *Les protectores Augusti (IIIe-VIe s. p. C.)*, Bordeaux, 2023, p. 501–505, nr. 026 (*M. Aur. Traianus Mucianus* de la Augusta Traiana).

În afară de argumentele epigrafice, care pot fi discutate la nesfârșit, având în vedere martelarea numelui împăratului și dificultatea lecturii, argumentele istorice în favoarea prezenței lui Filip Arabul pe cele două altare sunt destul de slabe.

Astfel, Filip apare de fiecare dată însoțit de Filip Iunior și, uneori, chiar de Otacilia Severa. Cele două altare nu sunt dublete, deci puțin probabil ca în anul 247, datarea propusă de autori, fiul lui Filip să nu fi fost menționat alături de tatăl său, mai ales că în iulie/august 247 a fost ridicat la rangul de Augustus (Dietmar Kienast, Werner Eck, Matthäus Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. 6. überarbeitete Auflage*, Darmstadt, 2017, p. 192).

Autorii consideră că prefectul alei *milliaria* de la Războieni, *agens vice praefecti*, va fi acționat ca locțiitor al unui *praefectus castrorum*, ceea ce pentru un ofițer aflat la *quarta militia* ar fi fost o degradare. Este evident că acesta era locțiitorul comandantului legiunii, *praefectus legionis*, așa cum a fost susținut inițial. Or, ar însemna că avem de a face cu prima atestare cronologică a unei asemenea funcții, ceea ce este mai greu de crezut. O datare mai târzie se impune astfel și din acest punct de vedere. Lipsa epitetului *Philippiana* pentru ala I Batavorum ar fi fost curioasă, dacă am fi avut de a face cu dedicații pentru sănătatea lui Filip Arabul (nu doar „several of the auxiliary units in Dacia received the epithet *Philippiana*”, ci toate unitățile armatei romane fără excepție, evident doar unele fiind atestate epigrafic prin hazardul descoperirilor – vezi Jenő Fitz, *The Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapesta, 1983, p. 11).

2651. Trei fragmente de *mortarium* recuperate la Sutor în anul 2022, din umplutura unei gropi de deșeuri de dimensiuni mari, 6,05 × 3,62 m și adâncă de 0,60 m. Groapa a furnizat o mare cantitate de ceramică fină și grosieră, precum și alte materiale (cuie de fier, vase de sticlă). Groapa este asociată stratigrafic cu o structură constructivă – o incintă având soclu de piatră (30,72 × 30,57 m), iar în interior o clădire

dreptunghiulară, cu patru compartimente și o a doua anexă, situate pe partea sudică a incintei.

Ioan Piso, Vlad-Andrei Lăzărescu, Sorin Cociș, *Secundinus Fictiliarius at Optatiana (Sutor)*, în volumul: *Instrumenta inscripta, IX. Schmuck, Dekoration und Etikettierung im Spektrum der Kleininschriften. Beiträge zum internationalen Kolloquium, Graz, 23.–25. Mai 2022*, Herausgegeben von Wolfgang Spickermann und Reinhold Wedenig, Graz, 2024, p. 203–215.

Mortarium este un tip de vas în formă de bol, care are, de obicei, un cioc (*crestatum*) în margine și o suprafață interioară granuloasă, sugerând o utilizare ca bol de măcinat și amestecat. Uneori, pe marginile acestor recipiente, de o parte și alta a ciocului, pot fi găsite ștampile care menționează numele producătorului (Constantin C. Petolescu, *Mortariile ștampilate din Moesia Inferior*, Pontica 17, 1984, p. 67–75; Constantin C. Petolescu, *Inscripțiile pe mortaria din Dacia*, Pontica 18, 1985, p. 157–171.

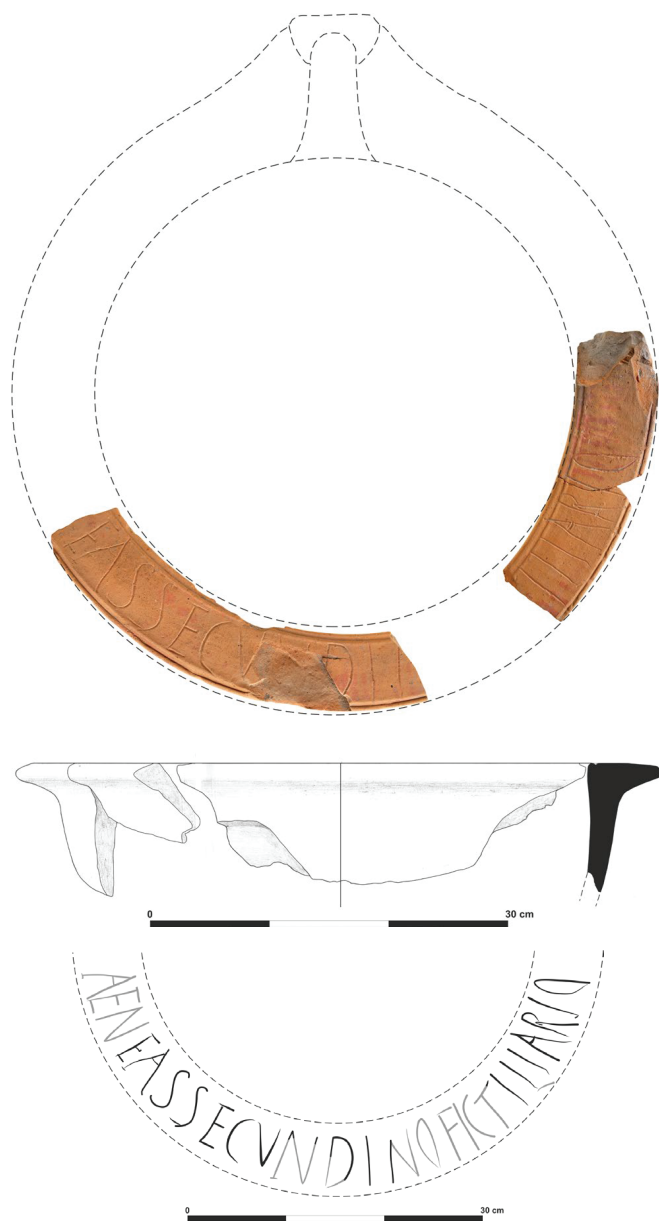
Pe marginea fragmentelor acestui recipient s-a executat în pasta crudă, înainte de ardere, o inscripție; prin asocierea celor trei fragmente, a rezultat următoarea microepigrafă:

[- -]EAS SECVNDIN[- -]TILIARIO

Mai întâi, restul de inscripție din marginea dreaptă amintește autorilor termenul *opus fictile* (olărit); vezi și *ola fictilis*. Acesta le sugerează un cuvânt *[fic]tiliario* (aici în cazul dativ), pentru care există câteva mențiuni: în *Corpus Glossariorum Latinorum* (19), precum și o inscripție funerară de la Metz (*Divodurum*, în Belgica): *Casato Carati fictiliario filii p(onendum) c(uraverunt)*. Termenul *fictiliarius* este reținut și de două mari dicționare: Wilhelm Freund, *Wörterbuch der Lateinischen Sprache*, II, 1844, p. 567 și L. Quicherat et A. Daveluy, *Dictionnaire Latin-Français* (ediția utilizată: 106), p. 544; ambele citează inscripția nr. 4189 din J.G. Orelli, *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata*, Turici, 1828 (2 vol.).

Pentru începutul inscripției, editorii găsesc iarăși o bună analogie epigrafică: numele unui ceramist din zona renană: *Aeneas* (AÉ 2006, 882 d, Xanten; Stefan F. Pfahl, *Namenstempel auf römischen Reibschüsseln (mortaria) aus Deutschland*, Augsburger Beiträge zur Archäologie 8, Augsburg, 2018, p. 70, nr. 5).

După autori, olarul Aeneas ar fi venit din Germania la Optatiana. Ar fi greu de imaginat ca un *mortarium* confecționat de el să fi ajuns așa departe. Inscripția sugerează o legătură personală și locală între Aeneas și un Secundinus. Prin urmare, Aeneas poate să fi fost un sclav al lui Secundinus, care îi oferă stăpânului o probă a meșteșugului său.

Editorii propun următoarea restituire a inscripției:

[Aen]eas Secunđin[o fic]țiliario.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei (2652–2653)

2652. M.A. Speidel, *Die nomina legionum auf eine Säule von Forum Romanum. Zu CIL VI 3492*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 97–104.

Coloana cu numele legiunilor (CIL VI, 3492 = ILS, 2228 = IDRE I, 24) a fost realizată cel mai devreme pe timpul lui Marcus Aurelius (când au fost create legiunile *II* și *III Italica*, menționate în inscripție). Pe timpul lui Septimiu Sever, s-au adăugat (inscripția a fost completată cu) cele trei legiuni *Parthicae* (*I* și *III* în provincia nou creată Mesopotamia, *II Parthica* în Italia).

2653. SINGIDVNM. Placă de marmură de formă dreptunghiulară descoperită în vara anului 2020 pe terasa Dunării, la Vinča. Dimensiuni: 90 × 50 × 10 (–18) cm. Muzeul Național al Serbiei, Belgrad.

Adam Crnobraja, Snežana Feriančić, Veselinka Ninković, *A New Latin Inscription from Vinča in Belgrade*, *Starinar* 73, 2023, p. 71–85. Revizuire și discuție: Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu, *CEpR* XLIII, 2524; Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu, *Un nouveau procureur de Dacia Apulensis*, *Dacia N.S.* 68, 2024, p. 467–472; Benoît Rossignol, *La carrière d’Ulpus Cerialis et les guerres de Marc Aurèle*, *ActaMN* 61/I, 2024, p. 203–224; Ioan Piso, *La carrière équestre de M. Ulpus Cerialis*, *Epigraphica* 88, 2025, p. 335–360.

În general, micile diferențe de editare privesc marginea stângă a rândurilor:

- 2 continuarea cuvântului QVIR din r. anterior Rossignol, *Sc(upis)* Piso;
- *ibidem*, litera D – *d(omo)* (lapidul a confundat LAVRES cu domiciliul Petolescu, Matei-Popescu, *d(ecurioni)* Rossignol, Piso;
- 5/6 *Saba/[ste]n(orum)Mauret(aniae)* Petolescu, Matei-Popescu; *Saba[s]/[ten(ae)]n Mauret(ania)* Rossignol; *Saba/[st(enorum)]n Mauret(ania)* Piso
- 9/10 *vexil/[latio]n(ibus)* (ligatura T+I) Petolescu, Matei-Popescu; *vexi/[llat(ionis)] n(umeri) Hisp(anorum)* Rossignol; *vexil/[latio]n(i)* (ligatura T+I) *Hisp(anicae)* Piso
- 12/13 *coro/[nis]* Petolescu, Matei-Popescu; *co[ro/na] mural(i) vallar(i)* Rossignol; *cor[o]/[nis] mural(i) vallar(i)* Piso.

În continuare, acest ofițer este solicitat pe frontul de la Dunărea de Sus. Aici primește comanda de *praef(ectus) alae [Ara]vacor(um)* (este vorba de *ala Hispanorum Aravacorum* din Pannonia Superior; vezi Barnabás Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, I, Wien, 2001, p. 196–197), probabil *in expedition[e] [Ger]man(ica) sub Antonino e[t] [Comm]odo* (fiind iarăși decorat). Comportamentul brav l-a recomandat pentru o *quarta militia: praef(ectus) [alae] I Ulp(iae) cont(ariorum)* (tot în Pannonia Superior, Barnabás Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, I, Wien, 2001, p. 186–194).

M·VLP·M·FILO·V
 INCERIALIDIAES
 PRO·CENT·DAC·PVLPRAEF
 ALAE·VLP·CONT·PRAEF·ALAE
 I·AR·VACOR·PRAEF·ALAE·SAB
 TEN·IN·MAVRET·TRIB·MIL·LEG
 III·CYREN·PRAEF·COH·I·THR
 IN·CAPPAD·PRAEF·VEXILLATON
 LEG·XII·FVLM·ET·X·APOLLET·VEX
 LLAT·N·HISP·IN·BELLO·PARTHIC
 SVB·DVOB·IMPP·ANTONINO
 ET·VERODON·SDONAT·COR
 NA·MVRAL·VALLAR·HASTIS
 PVRIS·II·ITEM·IN·EXPED·TONE
 GERMAN·SVB·ANTONINO·ET
 COM·MODO·IMPER·DONIS
 DONAT

- [M(arco)] Ulp(io) M(arci) fil(io) Quir-
 [in(a) tribu] Ceriali, d(ecurioni)
 Laure(n)s,
 [pro]c(uratori) cent(enario) Dac(iae)
 Apul(ensis), praef(ecto)
 [alae] I Ulp(iae) Cont(ariorum),
 praef(ecto) alae
 5 [I/II Ara]uacor(um), praef(ecto) alae
 Saba[s]-
 [ten(ae) i]n Mauret(ania), trib(uno)
 mil(itum) leg(ionis)
 [III C]yren(aicae), praef(ecto) coh(ortis)
 I Thrac(um)
 [in C]appad(ocia), praep(osito)
 vexillation(um) sau -ibus)
 [leg(ionum) X]II Fulm(inatae) et XV
 Apoll(inaris) et vexi-
 10 [llat(ionis)] n(umeri) Hisp(anorum) in
 bello Parthic[o]
 [sub?] duob(us) Impp(eratoribus)
 Antonino
 [et Ve]ro donis donat(o) cor[o]-
 [na] mural(i) vallar(i) hastis
 [pur]is II, item in expedition[e]
 15 [Ger]man(ica) sub Antonino et
 [Comm]odo I[mp]p(eratoribus)
 donis [donat(o) - - -]

Benoît Rossignol

M·VLP·M·FILO·V
 SCCERIALIDIAES
 PRO·CENT·DAC·PVLPRAEF
 ALAE·VLP·CONT·PRAEF·ALAE
 AR·VACOR·PRAEF·ALAE·SAB
 ST·IN·MAVRET·TRIB·MIL·LEG
 III·CYREN·PRAEF·COH·I·THR
 IN·CAPPAD·PRAEF·VEXILLATON
 LEG·XII·FVLM·ET·X·APOLLET·VEX
 LAT·N·HISP·IN·BELLO·PARTHIC
 SVB·DVOB·IMPP·ANTONINO
 ET·VERODON·SDONAT·COR
 NS·MVRAL·VALLAR·HASTIS
 PVRIS·II·ITEM·IN·EXPED·TONE
 GERMAN·SVB·ANTONINO·ET
 COM·MODO·IMPER·DONIS
 DONAT·CORONIS·MVRAL·VAL
 LAR·HASTIS·PVRIS·II·VEXILLI

- [M(arco)] Ulp(io) M(arci) f(ilio) Quir(ina)
 [Sc(upis)?] Ceriali d(ecurioni?) Laure(n)s
 (sic!)
 [pro]c(uratori) cent(enario) Dac(iae)
 Apul(ensis) praef(ecto)
 [alae] I Ulp(iae) cont(ariorum) praef(ecto)
 alae
 5 [Ara]vacor(um) praef(ecto) alae Saba-
 [st(enorum) i]n Mauret(ania) trib(uno)
 mil(itum) leg(ionis)
 [III C]yren(aicae) praef(ecto) coh(ortis)
 I Thrac(um)
 [in Ca]ppad(ocia) praep(osito)
 vexillation(i)
 [leg(ionum) X]II Fulm(inatae) et
 XV Apoll(inaris) et vexi[l]-
 10 [latio]n(i) Hisp(anicae) in bello
 Parthic(o)
 [sub] duob(us) Impp(eratoribus) Antonino
 [et Ve]<r>o donis donat(o) cor[o]-
 [nis] mural(i) vallar(i) hastis
 [pur]is II item in expedition[e]
 15 [Ger]man(ica) sub Antonino et
 [Comm]odo I[mp]p(eratoribus) d[o]n[is]
 [donat(o) coronis mural(i) val]-
 [lar(i) hastis puris II vexill(is) II?]
 [- - -]

Ioan Piso

Parcursul excepțional al milițiilor equestre îl recomandă pe M. Ulpius Cerialis spre prima funcție procuratoriană, de rang centenar: [*proc(urator)*] *centen(arius) Dac(iae) Apul(ensis)*, probabil către sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius (care a fost răpus de epidemie în tabăra de la Vindobona sau la Sirmium).

Rămâne o întrebare: cum se explică prezența acestei inscripții în Moesia Superior? Răspunsul cel mai sigur este că personajul era originar din Moesia Superior; vestea promovării i-ar fi determinat pe concetățenii lui să-i ridice o inscripție; dar lapidul a gravat la sfârșitul r. 2 DLAVRES. Acel *D* ar trebui să fie *D(omo)*; dar următorul cuvânt a fost confundat de lapid cu domiciliul celui onorat; (despre acest toponim, vezi: DE IV, 15, 1947, p. 478; Ioan Piso *et alii*, *Lexicon epigraphicum Daciae*, p. 328–329).

Primul procurator al Daciei Apulensis a fost, se pare, P. Cominius Clemens (IDRE I, 141, 152–153; cf. Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 181–187, nr. 92), în anii 169–176. În următorul *quinquennium* este datat foarte sigur M. Ulpius Cerialis; această inscripție ne furnizează în plus informația că procuratorii Daciei Apulensis erau de rang *centenarius* (cel puțin în primele 3–4 decenii).

S-ar părea că acest personaj nu este la prima atestare epigrafică. Un omonim apare în două inscripții din Africa de Nord, de la Lepcis Magna. Una datează din perioada 10 decembrie 197 – 9 decembrie 198 (IRT, 388): *Imp(eratori) Caes(ari) / L(ucio) Septimio Severo / Pio Pertinaci Aug(usto) / Arabico Adiabenico / Parthico maximo / pontifici maximo / trib(unicia) potest(ate) VI / imp(eratori) XI co(n)s(uli) II / p(atr) p(atriciae) / M(arcus) Ulpius Cerealis / proc(urator) Augg(ustorum) / devotissimus numini eius / posuit*. Cealaltă este o dedicație a aceluiași personaj pentru Geta Caesar (IRT, 440): *L(ucio) Sept[imi]o | [[Getae]] | [[nobilissimo]] | [[Caesari]] | Imp(eratoris) Caes(aris) L(uci) Septim[i] | Seueri Pii Aug(usti) [[filio]] | M(arcus) Ulpius Cerealis, | proc(urator) Augg(ustorum) | posuit*; inscripția datează desigur tot din anul 198, iar martelarea a intervenit în anul 212. Cognomenul dedicantului îndeamnă spre o apropiere biologică (genealogică?) de procuratorul omonim al Daciei Apulensis (forma *Cerealis* nu reprezintă o diferență semnificativă).

Având în vedere intervalul lung între misiunea personajului din Dacia Apulensis și cea a dedicantului inscripțiilor de la Lepcis Magna, considerăm, mai probabil, că este vorba de două personaje diferite; ar fi totuși tentant a sugera că personajul din inscripțiile nord-africane era fiul procuratorului Daciei Apulensis. Deși nu se face mențiune, acest al doilea personaj a fost, foarte probabil, un procurator financiar al unui resort imperial din provincia Africa (Hans-Georg Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain. Supplément*, Paris, 1982, p. 155 [dar printre „procuratores nescio cuius provinciae vel rationis”]; D. J. Mattingly, *Tripolitania*², London, 2005, p. 100 [mențiune]).

Dimpotrivă, Ioan Piso crede că este același personaj, care a continuat să urce, în cele două decenii scurse, treptele carierei equestre, până la cea de procurator ducenarius al unui resort nord-african.

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(nr. 2654–2684)

Bibliografie – Generalități

(nr. 2654–2666)

2654. Nicolae Alexandru, *Callatis, oraș grecesc în ținutul geților*, Cluj-Napoca, 2024.

Autorul propune o prezentare arheologică și istorică a coloniei megariene (Heraclea Pontica) de pe țărmul vestic al Pontului Euxin, de la începuturi și până la finalul antichității (reprezentând varianta revizuită a tezei sale de doctorat, susținută în anul 2011, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, sub conducerea lui Alexandru Suceveanu). Sunt prezentate numeroase rezultate ale unor cercetări arheologice inedite, efectuate de-a lungul timpului de către autor în diverse locuri ale Mangaliei moderne. Partea istorică folosește aproape exclusiv surse epigrafice.

2655. Thibaut Castelli, *Des amphores, du grain et des hommes. Les relations politiques et économiques des cités de l'ouest de la mer Noire avec le monde grec (V^e–Ier siècles a.C.)*, Bordeaux (Ausonius Éditions, Scripta Antiqua 184), 2024.

Amplă lucrare de sinteză, bazată pe teza de doctorat a autorului, susținută la Universitatea din Paris Nanterre în anul 2017, sub coordonarea lui Christel Müller și a lui Alexandru Avram. O mare parte a materialului arheologic o reprezintă amforele ștampilate, autorul devenind unul dintre experții internaționali recunoscuți ai domeniului. Lucrarea conține o bibliografie impresionantă, întinsă pe aproximativ o sută de pagini (p. 383–478), dar și un dosar epigrafic de 21 de inscripții, reproduse și traduse în limba franceză (p. 479–510). Primele două capitole (1. *Un espace ponctué de cités grecques* și 2. *La sécurité des cités et de leurs territoires entre populations locales et grandes puissances de la conquête perse à la conquête romaine*, p. 23–137) reprezintă o veritabilă sinteză istorică adusă la zi a orașelor grecești din Pontul Stâng, de la întemeiere și până la începutul epocii romane.

2656. Andrei Opaiț, *Histria XVI. The Sacred Area Sector Roman Coarseware (1st–7th centuries)*, Cluj-Napoca, 2024.

Autorul republică și fragmentele de amforă cu dipinti din epoca romană târzie, p. 83–86; vezi IGLR, 142–147 și lecturile propuse de Tomasz Derda, *Inscriptions with the formula θεοῦ χάρις κέρδος on the Late Roman amphorae*, ZPE 94, 1992, p. 146–148, nr. II. 2–5.

2657. Thibaut Castelli, Dragoș Hălmagi, *Un Péparéthien à Istros, Dacia N.S.* 68, 2024, p. 449–459.

O nouă inscripție greacă, menționând un bărbat din Peparethos (insulă din Marea Egee, la nord de Eubeea), a fost descoperită pe un bloc de calcar, refolosit

în zidul estic al templului Afroditei din Istros. După forma literelor, inscripția este datată secolul al IV-lea a.Chr.; dar textul este prea fragmentar pentru a fi restituit sigur. Tot aici au fost descoperite alte două blocuri din același material și de mărime asemănătoare: unul într-o clădire de epocă romană (având de asemenea o inscripție fragmentară), celălalt, fără inscripție, în zidul vestic al aceluiași templu.

Insulele Peparethos și Ikos erau cunoscute pentru producția de vin și de ulei; asemenea amfore (produse în secolul al IV-lea a.Chr.) au fost descoperite în mai multe situri aflate pe litoralul vestic al Mării Negre. Două asemenea ștampile au fost descoperite și la Istros. Dovezile arheologice sugerează că legăturile comerciale dintre Peparethos, Ikos și orașele din Marea Neagră au atins apogeul în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.

2658. Roxana-Gabriela Curcă, *Mulieres in Military Milieu of Troesmis*, *Electrum* 31, 2023, p. 63–69.

Esențial este repertoriul epigrafic, 33 de nume.

Majoritatea inscripțiilor sunt din secolul al II-lea și provin din context votiv sau funerar. Apartenența familiară este exprimată prin termenii obișnuiți: *coniuges / maritae / uxores, sorores, matres, aviae, filiae et nepotes*; din punct de vedere juridic, provin din familii de veterani ai legiunii V Macedonica (prin urmare, cetățeni romani) sau sunt liberte.

Veteranii și familiile lor erau foarte bine integrați în societatea locală, având uneori un rol important în viața canabelor și a municipiului; autoarea citează inscripția veteranului L. Licinius Clemens (ISM V, 158), *q(uin)q(uennalis) [c]anab(ensium) et dec(urio) Troesm(ensium)*, atestat alături de membrii familiei sale (*coniux, filia, nepotes*). Datorită mobilității militare a soților sau fraților lor, se observă o anumită diversitate a originii femeilor (din Ancyra, Amastris, Carthagina, Oescus).

2659. Dan Dana, *Instar deorum. La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Jérôme Carcopino (1932–1968)*, *Il Mar Nero* 11, 2021/2023, p. 363–449. Vezi, de asemenea, și volumul editat de același autor: « *Les inscriptions pour l'histoire* ». *Trente ans de correspondance entre Louis Robert et Dionisie M. Pippidi*, Paris (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 63), 2024.

2660. Dan Dana, *L'onomastique des soldats de l'armée romaine tardive dans les provinces balkano-danubiennes*, *Archiv für Religionsgeschichte* 26, 2024, 1, p. 7–29.

Autorul remarcă mari lacune de documentare în spațiul cercetat, în contrast cu alte zone ale Imperiului, cum ar fi Egiptul sau Asia Minor (la aceasta de adăugat la bibliografia recentă: Stephen Mitchell – David French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, vol. II: *Late Roman, Byzantine and other texts*, München, 2019, Vestigia, 72). Cât este posibil, constată că principala tendință a onomasticii latine și grecești este diversificarea morfologică, prin sufixare și variație în aceeași familie (vezi ampla exemplificare a fenomenului, p. 12–19).

De altfel, aceeași raritate a documentelor epigrafice se constată în problema difuziunii creștinismului în armata romană; există puțini creștini în armata romană sau, mai degrabă, creștinismul nu este vizibil în inscripțiile funerare. Eșantioanele disponibile arată că onomastica militarilor se înscrie în evoluția antroponimică a societății provinciei în care staționa trupa; la începutul secolului al IV-lea, majoritatea locuitorilor erau politeiști; spre sfârșitul secolului, când templele se închid, creștinii sunt majoritari (cum se reflectă în onomastică).

2661. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *La mobilités des militaires recrutés du milieu rural de Mésie Inférieure: les unités et leur aire d'action*, în *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*, Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181, Wiesbaden, 2024, p. 111–129.

Studiul se bazează pe parcurgerea unui mare număr de documente epigrafice, în special diplome militare (când este vorba îndeosebi de trupele auxiliare). Originea se deduce mai ales din indicarea locului de proveniență sau a etnicului: dacă era *Bessus* sau *Thrax*, acesta provenea din Thracia sau Moesia (Inferior); dacă era *Dacus*, provenea din Dacia (trupe de daci), dar și din Moesia Inferior (recrutări individuale).

Sinteza asupra fenomenului mobilității militarilor proveniți din Moesia Inferior este redată în *Anexele* finale (p. 125–129): în legiuni (cele două legiuni *Adiutrices* și cele trei legiuni ale provinciei; cele mai reduse la număr de citări), trupe auxiliare (în 24 *alae* și 30 *cohortes*), cohortele pretoriene (42 de citări), flotele pretoriene (63 de citări), *equites singulares Augusti* (72 de citări).

2662. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Les familles des militaires et des vétérans originaires du milieu rural de la Mésie Inférieure*, în volumul: *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*. Editor: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Cluj-Napoca, 2024, p. 53–74.

Din documentarea epigrafică disponibilă, autorul încearcă să reconstituie modul de prezentare a familiei militarilor din mediul rural, veterani din legiuni și din trupele auxiliare ale provinciei (sinteza în Anexa 8 de la sfârșitul studiului).

Contribuția identifică 44 de inscripții, în care apar 87 de militari cu familiile lor, 42 de femei și 93 de copii. Acești militari au servit în legiuni (opt), cohortele pretoriene (opt), flotele pretoriene (20), în formațiunea de *equites singulares Augusti* (șase) și mai ales în trupele auxiliare (20).

Autorul acordă o atenție deosebită cercetării vieții civile (căsătorie legitimă sau *contubernium* cu femei din aceeași provincie; căsătorii cu femei din alte provincii), statutul juridic și social al femeii (militarii din trupele auxiliare, la lăsarea la vatră, printr-o *constitutio* imperială, consemnată în diplomele militare, primeau *civitas*

Romana et conubium, drept care se răsfrângea și asupra femeilor și copiilor (prezenți sau viitori).

Inscripțiile menționează și alți membri ai celulei sociale, numită *familia*: libertii (bărbați și femei).

Aceste probleme, tratate succesiv de-a lungul expunerii, sunt prezentate sintetic sub forma unor anexe.

2663. Adriana Panaite, *The Roman Roads at the Lower Danube and the Milestone Dedication*, Dacia N.S. 68, 2024, p. 269–298.

Cercetarea privește rețeaua de drumuri care străbat teritoriul provinciei Moesia Inferior. Unul este cel care urmează cursul Dunării, până la vărsarea în Mare; pe parcursul lui erau situate castrarele legionare de la Oescus (legiunea V Macedonica, mutată de împăratul Traian la Troesmis), Novae (legiunea I Italica), Durostorum (legiunea XI Claudia) și Troesmis (legiunea V Macedonica, adusă de Traian, dar transferată de Marcus Aurelius în Dacia). Drumul continua spre sud de-a lungul litoralului, legând cetățile vest-pontice. Acest drum este amplu prezentat de *Tabula Peutingeriana*; din acesta se desprindeau alte drumuri care porneau spre sud (cel care pornea de la Oescus, trecea Munții Balcani și ajungea la Serdica; de la Novae se desprindea un drum care continua spre Nicopolis-ad-Istrum).

Cele două mari drumuri ale provinciei, cel al limes-ului dunărean și cel al coastei Mării Negre, pot fi ușor reconstituite conform *Tabulei Peutingeriana* și *Itinerariului Antonin*, cu distanțe, de obicei, verificabile între localități, majoritatea identificate pe teren. Adăugând informațiile existente în *Notitia Dignitatum (pars Orientis)*, se poate completa tabloul celor două drumuri cu o serie întreagă de (alte) stații și cu unitățile militare cazate în fiecare fortificație.

O foarte bună imagine a rețelei de drumuri a provinciei Moesia Inferior (și a provinciilor create după reorganizarea din epoca tetrarhiei) ne este oferită de studierea bornelor miliare.

Se poate observa că doar 49 de inscripții de pe 41 de pietre miliare (Fig. 2 și Anexă) datează din perioada romană târzie, comparativ cu cele 83 de inscripții, plasate cronologic în perioada romană timpurie.

2664. Annamária-Izabella Pázsint, *Population at Callatis and Odessus: The Roman Soldiers*, Electrum 31, 2024, p. 29–38.

Vezi catalogul cu atestările epigrafice de la Callatis și Odessos, p. 35–36 (câte șase citări pentru fiecare).

2665. Annamária-Izabella Pázsint, *Prosopographia Ponti Euxini. Callatis et Odessus*, Cluj-Napoca, 2024.

Continuând preocupările sale de prosopografie antică (vezi și *infra*, nr. 2666), autoarea ne pune la dispoziție un excelent instrument de lucru, baza oricăror studii viitoare despre populația de la Callatis și Odessos: 768 de persoane la Callatis (separat,

listați guvernatorii, deși prezența lor într-un astfel de catalog este discutabilă) și 1 542 de persoane la Odessos.

Pentru activitatea și cariera lui M. Pompeius Lucius (p. 38, 54; IGB I², 24bis), vezi și Florian Matei-Popescu, *The Western Pontic Greek Cities and the Roman Army*, în Victor Cojocaru, Christof Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart, 2014, p. 185. De asemenea, L. Festus (p. 83; IGB I² 277) a fost centurion, nu *stationarius*, inscripția funerară fiind ridicată de un anume Rufus, acesta fiind *stationarius legionis* (Florian Matei-Popescu, *The Western Pontic Greek Cities and the Roman Army*, p. 186).

2666. Annamária-Izabella Pázsint, *Notes on the military personnel from Moesia Inferior*, în volumul: *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*. Editor: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Cluj-Napoca, 2024, p. 75–92.

Studiul se bazează exclusiv pe izvoare epigrafice, marea lor majoritate inscripții funerare, autoarea oprindu-se asupra unor aspecte demne de semnalat din carierele militare ale personajelor luate în considerare:

– vârsta în momentul decesului (*virginus* este un sinonim pentru soț și în niciun caz o trimitere la vârsta fragedă, unul având 45 de ani (ISM II, 373, Tomis; datează de la sfârșitul secolului al III-lea, începutul secolului al IV-lea, întrucât personajul fusese *princeps officii praesidis*, evident *praeses Scythiae*)), iar altul peste 50 de ani (Troesmis, ISM V, 203; vezi și ILNovae 57);

– anii de serviciu militar (vezi și tabelul din fig. 1);

– decorarea: totuși, nu este sigură mențiunea *[adv]ersus hostes Cē[nnos]* din inscripția în cinstea lui T. Aurelius Flavinus de la Oescus, CIL III, 141416 (= ILS, 7178 = ILB, 18 = IDRE II, 320; nu ILB, 19 = IDRE II, 321, ridicată în onoarea aceluiași personaj, dar fragmentară); lectura *Cē[nnos]*, propusă de Dumitru Tudor (AÉ 1961, 208), nu pare acceptabilă, întrucât pe piatră se poate citi *CA[- -]*, la fel și propunerea de lectură: *Ge[ras]* – Dilyana Boteva, *Corrigenda: 1. IGR, I 744 (= IGBulg. 1588), non a. 202 sed a. 194; 2. CIL, III 14416 (cf. ILBulg. 18), neque C[arpos] neque Ce[nnos] sed Ge[ras]*, în: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma, 1997). Atti*, Roma, 1999, p. 513–519. Astfel, cel mai probabil, lectura corectă este cea a lui A. Domaszewski, AÉ 1900, 53, preluată apoi în CIL și în ILB: *Ca[rpos]*; vezi acum Andrzej B. Biernacki, Nicolay Sharankov, *A Hitherto Unknown Aspect of the Military Activity of the Legio I Italica in the Light of a Recently Discovered Pedestal with a Greek Inscription from Novae*, *Archaeologia Bulgarica* 22, 3, 2018, p. 16 și fig. 20;

– religia militarilor și inscripțiile funerare ridicate de militari membrilor familiei: inscripția ridicată de Q. Caurisinius Ingenus provine de la Obedinenie, ILB, 394, în teritoriul nicopolitan, și nu de la Nicopolis ad Istrum; inscripția datează mai degrabă din a doua jumătate a secolului al II-lea și nu larg, din secolele II–III.

**Inscripții nou descoperite sau revizuite
(nr. 2667–2684)**

2667. Fragment de diplomă militară (*tabella I*); 4 × 4,1 cm. Nu se menționează locul descoperirii, nici unde se păstrează.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Ein fragmentarisches Diplom aus dem Jahr 80 n. Chr., wohl für die Auxiliartruppen in der Provinz Moesia*, ZPE 231, 2024, p. 263–266.

Prin combinarea textului de pe *extrinsecus* cu cel de pe *intus*, editorii propun următoarea lectură:

Extrinsecus

[Imp(erator) Titu]s Caesar div[i Vespasiani f(ilius) Vespas/sianus] August(us)
 pont(ifex) [max(imus),
 tribunicia potes/tate] X (?), imp(erator) XV[I (?), p(ater) p(atriae), censor;
 co(n)s(ul) VIII
 i(i)s, qui m]ilitave[runt pedites et equites in cohortibus --- et I Tyrriorum et --- et
 II Chalcidenorum et
 --- et --- V --- et --- et sunt in Moesia sub C. Vettuleno Civica Ceriale, qui
 quina et vicena stipendia aut
 plura meruerant ---].

Intus

[Imp(erator) Titus Caesar divi Vespasiani f(ilius) Vespasianus August(us)
 pont(ifex) max(imus), tribunicia
 potestate X (?), imp(erator) XVI (?), p(ater) p(atriae), censor; co(n)s(ul) VIII] /
 i(i)s, qui m]ilitaverunt pedites et equites] / in coh[ortibus --- et I
 Ty]/rioru[m et --- et II Chalcide]/noru[m
 et --- et ---]/V[--- et --- et sunt in Moesia sub C. Vettuleno Civica Ceriale, qui
 quina et vicena stipendia
 aut plura meruerant ---].

2668. IBIDA. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Petre Colțeanu, *A New Military Diploma from Ibida (Moesia Inferior)*, Electrum 31, 2024, p. 51–62.

Data: 14 august 99.

Cel mai probabil, acest fragment face parte din aceeași diplomă, publicată de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Dorel Paraschiv, *A New Military Diploma from Ibida (Moesia Inferior) (August 14th 99 AD)*, în volumul: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ioan Piso (eds.), *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, Wiesbaden, 2023, p. 475–487 (= CEpR XLIII, 2558), după cum se poate observa din reconstituirea propusă mai jos (cu litere îngroșate fragmentul publicat în 2024):

Tabella I extrinsecus

- IMP CAESAR DIVI NERVAE F NERVA TRAIANVS •
 AVGVSTVS GERMANICVS PONTIFEX MAXI
 M[V]S TRIBVNIC POT[E]STATE III COS II [P] P
 EQ[VIT]IBVS ET PEDITIBVS Q[VI] MILITANT [IN] ALI
 5 [TRIBVS] ET COHORTI[BVS] SEPTEM QV[AE A]PP[EL]-
 LAN[TVR ET I ASTVRVM] ET I FLAVIA GA[ETVLORVM ET]
 I V[ESPASIANA DAR]DANORVM [ET I LEPIDIA]-
 NA [CR] ET I [TYRIORVM] ET I LVSITAN[ORVM CYRE]
 [N]AICA ET [II FLAVIA B]RITTONVM ET II CHAL
 10 CIDENORVM ET I[II ET V]II GALLORVM ET CLASSI
 CI ET SVNT IN MOESI[A INFERI]ORE SVB Q POM
 PONIO RVFO ITEM DIM[ISSIS HO]NESTA MISSIONE
 QVI QVINA ET VICENA P[LVRAV]E STIPENDIA
 MERVERVNT QVORVM N[OMI]NA SVBSCRIPTA
 15 SVNT IPSIS LIBERIS POSTERI[SQVE] EORVM CIVI
 TATEM DEDIT ET CONV[BIVM CVM] VXORIBVS
 QVAS TVNC HABVISS[ENT CVM ES]T CIVITAS
 • [•]
 IIS DATA AVT SIQVI CAELIB[ES ESSENT] CVM IIS
 QVAS POSTEA DVXISSENT [DVM]TAXAT SINGV
 20 LI SINGVLAS A D XI[X K] SEPTEMBR
 Q FABIO BARBARO A CA[ECILIO] FAVSTINO COS
 COHORT III GALLORVM [CVI P]RAEFVIT
 C ATILIVS C F STE SCA[---]
 PEDITI
 25 NICANORI MENODORI F [---]
 ET ATTICE VERGILI FILIAE VXORI EIVS
 ET CAIO F EIVS
 ET IVLIO F EIVS
 ET PAVLO F EIVS
 30 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TA[BVLA AENEA]
 QVAE FIXA EST ROMAE IN MVRO [POST TEM]
 PLVM DIVI AVG AD MINERVAM

Tabella I intus

- IMP CAESAR DIVI NERVAE F TRAIANVS
 AV[G]VSTV[S] GERMANICVS PONTIFEX MAXIMVS
 TRIB[VNI]C POTEST•AT III COS II P P
 EQVITIB[VS ET] PEDITIBVS QVI MILITANT IN ALIS
 5 TRIBVS [ET] COHORTIBVS SEPTEM QVAE APPELAN
 TVR I A[STVR]VM ET I FLAVIA GAETVLORVM ET I
 VESPASIAN[A] DARDANORVM ET I LEPIDIANA C R

ET I TYRIORVM [E]T I LVSITANORVM CYRENAI
 CA ET II FLAV[IA BRITTO]NVM ET II CHALCIDE[NO]
 10 RVM ET III ET V[II GALLORVM ET CL]ASSICI ET
 SVNT IN MOESIA IN[FERI]ORE [SVB] Q PO[MPO]
 NIO R[VFO] ITEM DIMIS[SIS HONEST]A MISSIO
 NE [QVI Q]VINA ET VICENA PL[VRAVE] STIPEN[DIA]
 MER[VER]VNT QVORVM NOMINA [SVBSCRI]
 15 PTA [SV]NT IPSIS LIBERIS POSTERISQ[V]E EO[RVM]

Tabella II intus

• CIVITATEM DEDIT ET CONVBIVM CVM [VXO]
 RIBVS QV[AS] TVNC HABVISSENT CVM [EST CIVITAS]
 IIS DAT[A AV]T SIQVI CAELIBES [ESSENT CVM]
 IIS Q[VAS P]OSTEA DV[XISSENT DVMTA]
 20 XAT SINGV[LI SINGVLAS A D XIX K SEPTEMBR]
 Q FABI[O BARBARO]
 A CAEC[ILIO FAVSTINO COS]
 COHORT III [GALLORVM CVI PRAEFVIT]
 C ATI[LIVS C F STE SCA - - -]
 25 PEDITI
 NICAN[ORI] MENODORI F
 ET ATTIC[E VER]GILI FILIAE VXORI EIVS
 ET CAIO F [EIVS]
 ET IVLIO F [EIVS]
 30 ET PAVLO• F [EIVS]
 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM [EX TABVLA AENEA]
 QVAE FIXA EST ROMAE [IN MVRO POST TEMP]
 [LVM DIVI AVGVSTI AD MINERVAM]

Tabella II extrinsecus

[- - -]
 [- - -]
 [- - -]
 [- - -]
 [- - -]VTICA[- - -]
 TI[- - -]LAV[---]
 C VA[- - -]
 •

Tabella I, extrinsecus

*Imp(erator) Caesar, divi Nervae f(ilius), Nerva Traianus / Augustus,
 Germanicus, pontifex maxi/m[u]s, tribunic(ia) pot[e]state III, co(n)s(ul) II, p(ater)
 p(atriae), /*

eq[ui]tibus et peditibus, q[ui] militant [in] alis / [tribus] et cohorti[bus] septem, qu[ae] a[p]pe[l]lan[tur] I Asturum et I Flavia Ga[et]ulorum et / I V[espasiana] Dar[danorum] [et] I Lepidia[na] c[ivium] R[omanorum] et I [Tyriorum] et I Lusitan[orum] Cyre[n]aica et [II Flavia B]rittonum et II Chal[cidenorum] et I[II et V]II Gallorum et classi[ci] et sunt in Moesi[a] inferi[ore] sub Q[uinto] Pom[ponio] Rufo, item dim[issis] honesta missione, / qui quina et vicena p[lu]r[e] stipendia / meruerunt, quorum n[omi]na subscripta / sunt, ipsis liberis posteri[sque] eorum, civi[tatem] dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuiss[ent] cum es[et] civitas / iis data aut, siqui caelib[es] essent, cum iis, / quas postea duxissent, [dum]taxat singu[li] singulas.

A[nte] d[iem] XIX k[alendas] Septembr[es], / Q[uinto] Fabio Barbaro, A[ulo] Ca[ecilio] Faustino co[n]sulibus. /

Cohort[is] III Gallorum [cui] p[rae]fuit / C[aius] Atilius C[aii] f[ilius] Ste[llatina] tribu Sca[- -], /

pediti, / Nicanori, Menodori f[ilio], / et Attic[a]e, Vergili filiae, uxori eius, / et Caio, f[ilio] eius, et Iulio, f[ilio] eius, / et Paulo, f[ilio] eius. /

Descriptum et recognitum ex ta[bula] aenea, / quae fixa est Romae in muro [post tem]plum divi Aug[usti] ad Minervam.

Tabellae I–II, intus

Imp[erator] Caesar, divi Nervae f[ilius], Nerva Traianus / Au[g]ustu[s], Germanicus, pontifex maximus, / trib[uni]c[ia] potest[ate] III, co[n]sul II, p[ater] p[atris], /

equiti[bus] et peditibus, qui militant in alis / tribus [et] cohortibus septem, quae appellantur I [Astur]um et I Flavia Gaetulorum et I / Vespasian[a] Dardanorum et I Lepidiana c[ivium] R[omanorum] / et I Tyriorum [et] I Lusitanorum Cyrenai/ca et II Flav[ia] Britto[rum] et II Chalcide[no]rum et III et V[II] Gallorum et cl[assici] et / sunt in Moesia in[feri]ore sub Q[uinto] Po[m]p[on]io R[uf]o, item dimis[sis] honesta mission[em], [qui] quina et vicena p[lu]r[e] stipen[dia] / mer[uer]unt, quorum nomina [subscri]pta [su]nt, ipsis liberis posterisq[ue] eorum, / civitatem dedit et conubium cum [uxo]ribus, qu[as] tunc habuissent, cum [est] civitas / iis dat[a] au[t], siqui caelibes [essent, cum] / iis, q[ua]s p[ost]ea du[xissent, dum]taxat singu[li] singulas.

A[nte] d[iem] XIX k[alendas] Septembr[es], / Q[uinto] Fab[io] Barbaro, / A[ulo] Caec[ilio] Faustino co[n]sulibus]. /

Cohort[is] III [Gallorum] cui p[rae]fuit / C[aius] Atilius C[aii] f[ilius] Ste[llatina] tribu Sca - -], /

pediti / Nican[ori], Menodori f[ilio], / et Attic[a]e, Ver[gili] filiae, uxori eius, / et Caio, f[ilio] eius, / et Iulio, f[ilio] eius, / et Paulo, f[ilio] eius. /

Descriptum et recognitum ex ta[bula] aenea, / quae fixa est Romae [in] muro post tem[plum] divi Aug[usti] ad Minervam].

Tabella II, extrinsecus

[C(ai) Tuticani Saturnini / L(uci) Nesulnae Proculi / P(ubli) Luci A]ma[ndi / [Sex(ti) Fufici Alexandri] / C(ai) Tutica[ni Heli] / Ti(beri) [Cl]audi [Felicis] / C(ai) Va[leri Eucarp]i].

Fragmentul din tabella II, publicat de Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Un nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure*, Dacia N.S. 52, 2008, p. 199–210, pare să facă parte dintr-o altă diplomă, copiată după una dintre cele trei constituții imperiale emise pentru unitățile auxiliare din Moesia Inferior:

GVLI SING
XIX K
IO FAVSTIN
CVI PRAE

ALEX
HE

Diploma a fost acordată lui Nicanor, fiul lui Menodoros, pedestraș din cohors III Gallorum, care fusese sub comanda lui C. Atilius Sca[- -], probabil Scapula (fragmentul din fotografia diplomei dispus imediat după *Sca[- -]* este greșit plasat, astfel lectura *C. Atilius Sca[.]vus* nu se confirmă). Ofițerul, aflat la prima miliție ecvestră, nu era cunoscut până acum printre membrii ordinului ecvestru. Pe diplomă sunt menționați soția pedestrașului, Attica, fiica lui Vergilius, și trei copii: Caius, Iulius și Paulus. Nicanor fusese recrutat în jurul anului 74, când cohorta fusese transferată deja din zona Germaniei (Superior) în Moesia (Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, București, 2010, p. 209).

2669. Helmut Halfmann, *Ein Militärdiplom für Lycia et Pamphylia aus dem Jahr 97*, ZPE 230, 2024, p. 255–260.

Peter Weiss, *Neue Militärdiplome Domitians und Nervas für Soldaten Niedermösiens. Zur Rubrik **dimissa honesta missione** im Empfängerteil von Urkunden*, ZPE 153, 2005, p. 207–221.

Autorul observă că un grup de diplome militare păstrează numele guvernatorului Iulius Candidus Marius Celsus (a. 97; Bengt E. Thomasson, *LP*, col.131, nr. 64). Printre aceste documente se numără următoarele:

[1] Peter Weiß, ZPE 171, 2009, 231–235 (= AÉ 2009, 1827);

[2] Werner Eck, Andreas Pangerl, ZPE 177, 2011, 259–262 (= AÉ 2011, 1801; ianuarie 97 ?);

[3] Milan Loveniak, *Rimske vojaška diploma z Vičare na Ptuj*, Ljubljana, 2019, p. 10–14 (= AÉ 2019, 1216);

[4] Florian Matei-Popescu, ZPE 190, 2014, 302–304 (= AÉ 2014, 1637);

[5] CIL XVI, 41 (= ISM V, 291);

[6] Werner Eck, Bernd Steidl, *Eine Bürgerrechtsurkunde Kaiser Nervas vom 4. Januar 97 für einen Reitersoldaten vom Stamm der Vindeliker*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 88, 2023, p. 119–140 (4 ianuarie 97);

[7] Peter Weiß, *Neue Militärdiplome Domitians und Nervas für Soldaten Niedermösiens. Zur Rubrik dimissi honesta missione im Empfängerenteil von Urkunden*, ZPE 153, 2005, p. 207–217 (= AÉ 2005, 1707); cf. Werner Eck, Bernd Steidl [6], p. 130, prima jumătate a anului 97.

Întrucât, pe de o parte, diploma nr. 7 nu poate aparține la două constituții cunoscute ale lui Nerva, datate 7 septembrie 97, și, pe de altă parte, întrucât nu au existat mai mult de două date de emisiune în decursul unui an pentru o provincie, rezultă, conform lui Eck – Steidl, că diploma nr. 7 trebuie să fie datată și ea 4 ianuarie 97.

Autorul conchide că fragmentele diplomei nr. 7 sunt rămășițele *tabelei I*, iar rămășițele diplomei nr. 5 reprezintă *tabela II* a uneia și aceleiași constituții. Diploma 5 a fost descoperită la Salsovia (Dobrogea); se crede că diploma nr. 7 ar proveni tot din zona Dunării Inferioare. Din păcate, starea fragmentară în care diploma a ajuns la noi nu ne dezvăluie dacă diploma a fost emisă pentru un soldat al unei unități auxiliare din Moesia Inferior sau din Lycia și Pamphylia.

Totodată, a atras atenția diploma de la Salsovia (CIL XVI, 41; vezi reproducerea), al cărei fragment începe (r. 1) cu [- - -] SVB IVLIO MARI[- - -]; acesta este identificat cu L. Iulius Marinus Caecilius Simplex, guvernatorul provinciei Lycia et Pamphylia din anul 97 (Bengt E. Thomasson, *LP*, I, col. 278, nr. 15).

Această *constitutio* este reconstituită astfel:

[7] tabella I

[Imp(erator) Ne]rva Ca[esar A]ugust[us, pontifex maximus], tribun[ic(ia) pot]estate, c[o(n)sul III, p(ater) p(atriae) equi]tibus [et peditib]us, q[ui militant in alis - - - et cohortibus - - - , quae appellantur - - -] Flavi[a Gaetulorum et - - -]

et I Pa[nnoniorum et - - - et I Lepidiana] civiu[m Romanorum et - - - et I Flavia] Com[magenorum et - - - et II Flavia] Bri[ttonum et - - - sunt in Moesia inferiore sub C. Caristanio Frontone item equitibus et peditibus (?), qui militant in coh(orte) - - -].

[5] tabella II

[quae est Lyciae et Pamphylia]e sub Iulio Mar[ino, quorum nomina su]bscripta sunt, ipsis [liberis posterisque eoru]m civitatem dedit et [conubium cum uxoribus], quas tunc habuissent, [cum est civitas iis data, a]ut si qui caelibes essent, [cum iis, quas postea duxi]ssent, dumtaxat sin[guli singulas].

[Pr(idie) nonas] Ianuar(ias) [Imp(eratore) Nerva Caes(are) II]I L(ucio) Verginio Rufo III co(n)s(ulibus)

[alae / coh(ortis) - - -]lorum / iorum, cui prae[est - - -] P [- - - C(ai) Tuticani Saturnini,

Probabil că această trupă necunoscută a participat la un eveniment militar la Dunărea de Jos, după care s-a întors în provincia de unde venise. De aici, rezultă că prin această *constitutio* li se acordase cetățenia *ante emerita stipendia*, dar rămâneau încă sub arme în calitate de cetățeni romani.

2670. Diplomă militară (*tabella I*). Locul descoperirii și locarea actuală sunt omise. De fapt, autorii au avut la îndemână doar o fotografie.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine Konstitution für das Heer von Niedermösien aus dem Jahr 116*, ZPE 232, 2024, p. 263–267.

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus

Optim(us) Aug(ustus) Germ(anicus) Dacic(us) Parthic(us) pontif(ex)

max(imus),

trib(unicia) potest(ate) XX, imp(erator) XII, proco(n)s(ul), co(n)s(ul) VI,

p(ater) p(atriciae)

equitib(us) et peditib(us), qui militaverunt in alis

5 *duab(us) et cohortib(us) quattuor, quae appellantur*

(1) I Claudia Gallor(um) et (2) I Vespasiana Dardanor(um)

et (1) I Flav(ia) Commagenor(um) et (2) I Lepidiana c(ivium) R(omanorum)

et (3) I

Flav(ia) Numidar(um) et (4) II Chalcidenor(um), quae sunt

in Moesia Inferiore sub Q(uinto) Roscio Pompeio

10 *Falcone quinīs et vicens pluribusve sti-*

pendi(i)s emeritis, item classici, dimissis

honestā missione, quorum nomina sub-

scripta sunt, ipsis, liberis posterisq(ue) eorum

civitatem dedit et conubium cum uxorib(us),

15 *quas tunc habuissent, cum est civitas i(i)s*

data, aut, si qui caelibes essent, cum iis,

*quas postea duxissent, dumtaxat singu-
li singulas. A(nte) d(iem) VIII k(alendas) Apr(iles)
L(ucio) Lamia Aeliano, Sex(to) Carminio Vetere co(n)s(ulibus)
20 coh(ortis) I Lepidiana c(ivium) R(omanorum), cui praefuit
L(ucius) Sagarius L(uci) f(ilius) Saucius (?)
expedite
L(ucio) Mario L(uci) f(ilio) Longino Isaur(o)
et Losigo f(ilio) eius et Valerio f(ilio) eius
25 et Longo f(ilio) eius et Syndyme fil(iae) eius
et Aemiteis fil(iae) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula ae-
nea, quae fixa est Romae in muro post
templum divi Aug(usti) ad Minervam.*

Pe baza indicației demnităților imperiale (îndeosebi *tribunicia potestas*), a numelor consulilor (A. Degrași, *Fasti consolari*, p. 34) și a indicației *A(nte) d(iem) VIII k(alendas) Apr(iles)*, diploma datează din 24 martie 116; guvernatorul provinciei Moesia Inferior este un personaj cunoscut, *Q. Roscius Pompeius Falco*, un polionim (Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, II, col. 132, nr. 73).

Posesorul diplomei era un fost pedestraș originar din Isauria; el apare însoțit de cei cinci copii ai săi. Comandantul trupei, *cohors I Lepidiana c(ivium) R(omanorum)*, era *L(ucius) Sagarius L(uci) f(ilius) Saucius (?)*, personaj nou cunoscut în prosopografia milițiilor ecvestre.

2671. Diplomă militară; ambele tăblițe, legate cu sârma obișnuită, nedesfăcute. Din acest motiv, editorii au citit numai fețele exterioare (*extrinsecus*). Locul descoperirii și locarea actuală nementionate.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine weitere Kopie des Bürgerrechtserlasses für Moesia Inferior aus dem Jahr 146. Eine eigenwillige Schriftform für den Buchstaben*, *Rivista di filologia e storia*, 23, 2024 (Genaiu-Giugno), p. 117–124.

Extrinsecus tabella I

*Imp(erator) Caesar Divi Hadriani f(ilius) Divi Traiani
Parthici nep(os) Divi Nervae pronep(os) T. Aelius
Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius, pont(ifex) max(imus)
trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) II, co(n)s(ul) III p(ater) p(atriciae)
5 equitib(us) et peditib(us), qui milit(averunt) in alis V et coh(ortibus) XI,
quae appell(antur) (1) Gallor(um) et Pannon(iorum) et (2) I Gallor(um)
Ate-
ctorig(iana) et (3) II Hisp(anorum) Ar(a)vacor(um) et (4) I Vespasiana Dar-
danor(um) et (5) I Flavia Gaetulor(um) et (1) I Bracarum c(ivium)
R(omanorum) et (2) II*

Mattiacor(um) et (3) I Flav(ia) Numidar(um) et (4) I Claud(ia)
Sug(ambrorum)
 10 *vet(erana) et (5) I Lusitanor(um) et (6) II Chalcidenor(um) sag(ittariorum)*
et (7) I
Cil(icum) sag(ittariorum) et (8) I Thrac(um) Syr(iaca) et 9) I Germ(anorum)
et (10) II Bracar(um)
et (11) II Flav(ia) Britton(um) et sunt in Moesia Infer(iore) sub
Claudio Saturnino quinis et vicens item
classicis senis et vicens pluribusve
 15 *stipendis emeritis dimissis honesta*
missione, quorum nomin(a) subscripta sunt,
civitatem Romanam qui eorum non haber(ent)
dedit et conubium cum uxorib(us), quas tunc ha-
buissent, cum est civitas iis data aut cum
 20 *iis, quas postea duxissent dumtaxat singulis.*
A(nte) d(iem) V Idus Oct(obres)
Q. Voconio Saxa (et) M. Anniano Vero co(n)s(ulibus)
coh(ortis) II Bracarum cui praest
C. Valerius Frontinus Sirmi(o)
 25 *exequite (sic)*
Aulupori Dolae f(ilio) Besso.
Descript(um) et recognit(um) ex tabula aenea
quae fixa est Romae in muro post
templum Divi Aug(usti) ad Minervam

Extrinsecus tabella II

<i>Q. Hortensi</i>	<i>Diadumeni</i>
<i>M. Ulp</i>	<i>Charitonis</i>
<i>C. Quinti</i>	<i>Epaphroditi</i>
<i>Q. Caecili</i>	<i>Silvestri</i>
5 <i>M. Sentili</i>	<i>Iasi</i>
<i>Ti. Claudi</i>	<i>Chresimi</i>
<i>C. Calpurni</i>	<i>Campyli</i>

Pe baza indicației demnităților imperiale (în special *tribunicia potestas*; R. Cagnat, *Cours*⁴, p. 197–198), a numelui consulilor (A. Degrași, *Fasti consolari*, p. 42; G. Alföldy, *Konsulat*, p. 151) și a indicației din r. 21, diploma datează din 11 octombrie 146. Constituția din care a fost extrasă această diplomă a fost acordată pentru cei *dimissi honesta missione* din armata provinciei Moesia Inferior, guvernată de *Claudius Saturninus* (Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, II, col. 133–134, nr. 83), cunoscut prin alte nouă diplome din anii 145 (RMD V, 399; AE 2009,

1814–1816), 146 (RMD IV, 270; RMD VI, 583 = AÉ 2007, 1233; AÉ 2015, 1888–1889) și 147 (AÉ 2008, 1725).

Posesorul diplomei era un călăreț din neamul tracilor *Bessi* (*OnomThrac*, p. 14–16, 157–159); acesta servise în *cohors II Bracaraugustanorum*, al cărei comandant era *C. Valerius Frontinus*, originar din Sirmium (personaj nou cunoscut în prosopografia milițiilor ecvestre).

2672. Livia Buzoianu, *Timbres amphoriques attribués à Héraclée du Pont découverts en Dobroudja*, Dacia N.S. 68, 2024, p. 149–175.

Studiul aduce în discuție amfore și ștampile amforice atribuite tradițional Heracleei Pontice. Sunt selectate materiale ștampilate cu nume de producători (fabricanți) din grupe cronologice distincte: grupa fabricanților timpurii („timbres uninominaux récents”, ultimul sfert al secolului al IV-lea a.Chr.; p. 150–155, 164–165) și cea a fabricanților târzii („timbres uninominaux tardifs”, sfârșitul secolului al IV-lea – primul sfert al secolului al III-lea a.Chr.; p. 155–162, 165–168), precum și ștampile atribuite ipotetic Heracleei Pontice (p. 162–163, 168).

Materialele arheologice descoperite în Dobrogea sunt integrate în aceste categorii și sunt analizate din punct de vedere al contextelor arheologice, analogiilor, tipologiei vaselor, dispunerii (inscripționării) ștampilelor.

Un interes special este acordat ocurențelor cu ștampilele altor centre (Thasos, Rhodos, Sinope). Cercetarea și-a propus să ofere un material de lucru și să semnaleze situații arheologice, care ar putea completa sau nuanța unele aspecte privind cronologia acestor ștampile.

Sinteza contribuției este redată prin tabelele amplelor *Anexe* de la sfârșitul studiului (p. 164–172).

2673–2674. Dragoș Hălmagi, *Two Callatian Decrees and Some Notes on the Beginning of Roman Rule*, Il Mar Nero 11, 2021–2023, p. 213–223.

Autorul republică cu ameliorări de lectură două decrete callatiene din prima jumătate a secolului I p.Chr.

2673. P. 214–218, fig. 1 (= ISM III, 46 = IG X, 3, 3, 1, 36). Două fragmente dintr-o stelă de marmură, partea superioară și cea inferioară, identificată de Theofil Sauciuc-Săveanu la Mangalia într-o colecție privată. Autorul propune o nouă lectură, prezentă deja în mare parte în IG X, 3, 3, 3, 1, 36, precum și o traducere în limba engleză:

Φ ι λ ε ί ν ο [υ].

[ἀγα]θαί τύχαι· ἐπὶ βασι[λέως Γα]-

[ίου] Καίσαρος μηνὸς. [— — —]-

[ίο]ν ἐβδόμα ἐπ’ εἰκάδι· [ἐπεὶ]

5 [δ]ιεδέξατο τοῖς θιασε[ίταις]

[Φ]ιλεῖνος Φιλείνου οἰκόδ[ομος]

[τ]ό τε πρόθυρον τᾶς αὐ[λᾶς καὶ]
 [τ]ὰν αὐλὰν περιβαλεῖν E[.....]

 [- - - - -]..[- - -]
 10 [- - - - -] μηνὸς Ἀ[πελ]-
 [λαίου?.. ἔλαβ]εν? δεινάρια .[..
 [καὶ παραχρ]ῆμα ἀπαρτίξας δ[ιὰ]
 [τ]ὰν ἐπανγγελίαν τάν τε ἐπιγρ[α]-
 [φ]ὰν ἔξει τοῦ προθύρου καὶ στ[έ]-
 15 [φ]ανον εἰς τὸ κατ' αἶδιον· ἐνγρά[ψαι]
 [δ]ὲ τὸ ψάφισμα τοῦτο εἰς τελ[α]-
 μῶνα λευκοῦ λίθου καὶ ἀναθέμ[εν]
 εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Διονύσου· τὸ δ' ἐ[σ]-
 σούμενον ἀνάλωμα ἐπιτελε[ῖν]
 20 [α]ὐτόν· τὰς δὲ θύρας λαβὼν π[ά]-
 [σ]ας παρὰ τῶν θιασειτᾶν ἐπιστ[ήσι]
 [τ]ῷ προθύρῳ.

R. 11: δεινάρια Σ *lapis*

Avem de a face cu un decret al binecunoscutului thiasos dionysiac de la Callatis (ISM III, 35–36, 42+45 (= Dragoș Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions (II)*, Pontica 65, 2020, p. 431–435, nr. 6.), 43–44, 46–47 și 80 = IG X 3, 3, 1, 29–30, 33, 35, 32, 36, 43 și 89; Anne-Françoise Jaccottet, *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme*, Zürich, 2003, II, p. 110129, nr. 54–61; Alexandru Avram, *Le thiasse dionysiaque de Callatis. Organisation, représentation, fonction*, în *Le Pont-Euxin antique. Histoire, épigraphie, archéologie*, Genève, 2022, p. 421–433), în cinstea arhitectului Phileinos, fiul lui Phileinos. Pe lângă aspectele legate de activitatea acestuia, decretul este important și pentru mențiunea ca basileu eponim a lui *Gaius Caesar* (r. 2–3), pe care autorul îl identifică drept Caligula. Succesiv, lecturile și interpretările propuse, toate citate în bibliografia articolului, au luat în calcul prezența lui Augustus (Alexandra Ștefan), Tiberius (Dionisie M. Pippidi și Alexandru Avram) sau Gaius Caesar, fiul adoptiv al lui Augustus (Florian Matei-Popescu). Deși nu exclude cu totul posibilitatea ca inscripția să dateze din anii 2 a.Chr. – 3 p.Chr., Dragoș Hălmagi consideră că, având în vedere absența de pe piatră a literei *iota anekphonton*, precum și prezența latinismului *deinaria*, decretul datează dintr-o perioadă mai târzie. Totuși, forma literelor (a se vedea mai ales *pi* cu hasta din dreapta mai mică, specifică mai ales secolului I a.Chr., *sigma* și *omega*) pledează pentru o datare la începutul secolului I p.Chr.

La sfârșitul r. 11, se observă foarte bine litera *sigma*, deci Phileinos a primit cel puțin 200 de denari, dacă nu chiar mai mult, pe piatră fiind loc de încă una sau două litere. În vremea lui Augustus, salariul anual al unui legionar roman era de 225 de denari, așadar Phileinos a primit pentru serviciile lui o sumă destul de generoasă.

2674. P. 219–221, fig. 2 (= ISM III, 26+27 = IG X, 3, 3, 1, 25). Trei fragmente de stelă de marmură, descoperite la Constanța, în condiții necunoscute. Primele două fuseseră deja alăturate și publicate ca atare (ISM III 26), iar al treilea fragment a fost adăugat de autor (ISM III, 27). Textul complet al decretului se poate vedea în IG X, 3, 3, 1, 25, în articol sunt redată doar fragmentele comentate:

 [----- τ]οὺς δὲ λο[ι]ποὺς εἰς μεγαλ[ο]--
 [φροσύναν ὑπὲρ τῆς περι]στάσιος βουλευέσθαι, παρακλ[η]--
 [θεῖς ὑπὸ -----]ωνος εἰς τὸ διατειχίζαι τὸν π[ε]--
 [ριωρισμένον? καὶ ἀποδ]ειχθέντα τόπον ἐπέδωκε ἑαυτ[ὸν]
 5 ----- τῶν εἰς ταῦτα μεμερισμένων με[ρί]--
 [δ ----- σωφρόνως] μὲν προτιθεῖς τάδε, χαρίζομεν[ος]
 [δὲ τῷ δάμῳ καὶ προθυμί]α χρώμενος ἀπάρτιξε τὸν πα[ρα]--
 [κείμενον διαμερισμόν· ὀλί]γων τε σιτικῶν γεννημάτων
 [παραγεγονότων καὶ πάσα]ς χώρας γεγυμνασίας διὰ το[ύς]
 10 [καιροὺς ἀσπόρου, τῶν τε χρ]ημάτων εἰς τὸν καταγορασ[μόν]
 [τοῦ σίτου ἐγένετο παραί]τιος ἄτοκα εἰσενέγκας χρήμ[ατα]
 -----σον καὶ παρεμέτρησε πᾶσι, καὶ τ[ὰ]
 [λοιπὰ παρεσκευά]ξε ἀνελ[ι]πιῇ παρέχων τὰς ἀγορὰς ἐφ' ἑ[τη]
 [δύο· vel τρία· τὸν τε λιμένα καὶ τ]ὰν ἄκραν περ[ιατευόντων -----]
 lacuna
 15 -----I διὰ τὸ μηδέν[α . . .]
 [----- κατασκευαζάμενος σκάφ]ος μακρὸν ἐκ τοῦ ἰδίου ἐτ[ή]--
 [ρησε τὸν τε λιμένα τῆς πόλι]ος καὶ τὰν ἄκραν καὶ ἐφορμιζά--
 [μενος -----]ιν[ο]ν [ἐγέ]νε[τ]ο ν τοῖς πολίται[ις]
 -----ΝΝ[. . .]οις ὅπ[ου] τῆς πόλιος
 20 -----IΕ καθ' ἑ[τ]ος γ[ιν]ομένοις στ[ε].]
 -----νε τὰν πόλιν παρὰ αὐτοῖ[ς]
 -----σε κούφως ταῖς δαπάναις [. . .]
 -----καὶ ποιο[υ]μένοις ἐπὶ χρημα--
 [τ----- ἄ]τοκον, ὧν δὲ ἀν[.]
 25 -----INOYIII[.]

Autorul consideră că avem de a face cu un decret al orașului pentru Ariston, fiul lui Ariston, cunoscut din decretul thiasului dionysiac (ISM III, 44–45 = IG X, 3, 3, 1, 32–33), a cărui activitate poate data cândva după anul 12 și la începutul domniei lui Tiberius.

Fragmentele luate în considerare de autor se referă la posibila implicare a acestuia în diviziunea pământurilor în teritoriul callatian (r. 1–4), urmată apoi de obișnuita achiziție de grâne care să fie distribuite cetățenilor, fără dobândă (r. 5–10), pentru ca, în final, acesta să acționeze pentru protejarea portului cetății în fața amenințării piraiților (r. 13–18, vezi și ISM III, 43 = IG X, 3, 3, 1, 35, probabil un

decret al thiasului dionysiac tot pentru Ariston, fiul lui Ariston), prin pregătirea și echiparea unei nave de război din fonduri proprii (cf. ISM III, 43 = IG X, 3, 3, 1, 35, r. 2–5: ναῦν μακρὰν κατασκευάζαμ[ενος] / ἐκ τῶν ἰδίων τόν τε λιμένα κ[αὶ τὰς / ἅ] κτὰς ἀπολεμήτους ἐτήρησε[v / κα]ὶ τὸ πλοῖον ἐδωρήσατο τᾷ πόλει[ι] – „a construit o navă mare (de război) din fondurile proprii, ca să apere portul și coastele neamenințate de război și a dăruit nava orașului”).

2675–2677. Tobias Hirsch, Florian Feil, *Drei hellenistische Dekrete aus Istros*, Dacia N.S. 68, 2024, p. 461–466.

În cadrul proiectului de a publica un nou volum din seria *Inscriptiones Graecae*, dedicat Histriei, o echipă condusă de Klaus Hallof, Christof Schuler și Dragoș Hălmagi, din care fac parte și cei doi autori, a întreprins o revizuire a materialului epigrafic histrian, aflat în principal în muzeul de sit. Cu această ocazie sunt publicate două fragmente de decrete elenistice inedite și reluat un al treilea (ISM I, 408), fiind oferite și traduceri în limba germană.

2675. P. 461–462, A, fig. 1. Fragment de stelă de marmură, descoperită în anul 1929, în timpul săpăturilor arheologice conduse de Scarlat Lambrino, rupt la stânga, sus și jos, având astfel o formă triunghiulară. Dimensiuni: 11 × 14,5 × 6,5 cm; litere: 0,5 – 0,7 cm, phi 1 cm; Muzeul Histria, nr. inv. 15. Inedit.

-----Y[. .]
 -----PΗ
 -----ΑΓΟ
 -----[.]NEIK
 5 -----ἐν τῷ
 -----ηται A[.]
 -----ηρημεν[.]
 -----πάντω[v]
 -----[σωτη]ρίαν κτε[.]
 10 [-----]tv διέγνωκ[.]
 -----αὐτο]ῦ φιλοτειμί-
 [ας ἔνεκεν καὶ ἀνδρ]αγαθ[ία]ς [..]

Din puținele cuvinte păstrate, se poate trage concluzia că este vorba de un decret pentru un personaj, poate Νεικ[ήρατος] (r. 4), cea mai timpurie atestare a acestui nume la Histria; implicat în salvarea unor cetățeni sau a cetățenilor, în general, care a dovedit *philoteimia* și *andragathia* (generozitate și excelență). Datarea propusă: secolul al II-lea a.Chr.

2676. P. 463–464, B, fig. 2. Fragment de stelă de marmură, descoperit undeva la Histria, în condiții necunoscute. Sus și la dreapta se păstrează încă profilatura, ruptă la stânga și jos. Dimensiuni: 9,5 × 22,5 × 18,5 cm; litere: 0,8–1,2 cm. Muzeul Histria, fără nr. inv. Inedit.

[vac. ἀγαθῆι τ]ύχηι
[ἔδοξε τῇ β]ουλῇ[ι]
[καὶ τῶι δῆ]μωι.
[ἐπιμηνιεύ]οντο[ς]
5 [---- τοῦ Θε]οφίλο[υ]

Este vorba de un decret al Sfatului și Poporului, votat în timp ce la conducerea Adunării Poporului se afla un personaj necunoscut, fiu al unui Theophilos. Datare: sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al II-lea a.Chr.

2677. P. 464–466, C, fig. 3–4. Fragment de stelă din marmură gri, descoperit în Zona Sacră, în anul 1952; rupt la dreapta, sus și jos, la stânga foarte șters. Dimensiuni: 13 × 11 cm; litere: 0,5–1 cm. Muzeul Histria, nr. inv. 281, ISM I, 408.

În volumul cu inscripțiile de la Histria (ISM I) sunt redată cu majuscule doar câteva litere. Autorii propun lectura:

[- - -]Ω[-----]
[Απ]ολλώ[νι -----]
Σ[-----]Γ[-----]
μέλει καὶ [ὁ]σά[-----]
5 [.]Ξ[-----]Ο[-----]
[κοι]νῇ τε τῶι [δῆ]μωι καὶ ἰδίαι τοῖς ἐν]--
[τ]υχάνου[σιν τῶν πολιτῶν χρει]--
ας παρεχό[μενος, δεδόχθαι τῇι]
[β]ουλῇ κα[ὶ τῶι δῆ]μωι ἐπαινέσαι
10 [μὲ]ν ἐ[πὶ τούτοις -----]

Este vorba de un decret pentru un binefăcător al cetății, un anume Apollonios, nume foarte răspândit la Histria, care și-a oferit ajutorul public cetății, dar și în privat, unor cetățeni. Pentru aceasta, Sfatul și Poporul au găsit cu cale să-l elogieze. Datare: secolul al III-lea a.Chr.

2678. DVROSTORVM. Stelă funerară descoperită în str. Durostor din Silistra, unde a fost utilizată ca prag la intrarea unei case din secolele IV–V. Dimensiuni: 126 × 86 × 26 cm; partea inferioară ruptă. În fronton este redat bustul defunctului, flancat de doi lei. Câmpul inscripției este mărginit de un dublu chenar, în care este redat curpenul viței-de-vie.

Georgi Atanasov, Dominic Moreau, Надгробна стела на Гаиус Петрикиус Урбанус, ветеран от XI Клаудиев легион, намера в канебето на Дуросторум / Силистра, Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 20, 2024, p. 233–253.

Dis hederā Man(ibus)
C(aio) Petricio
Urbano vet(erano)
leg(ionis) XI Claud(iae)
 5 *M(arcus) Aur(elius) Florus*
c(ustos) a(rmorum) (?) leg(ionis) eiusd(em)
patri
pientissimo
[curavit / fecit?]

Pe partea dreaptă a plăcii, sub laba dreaptă a leului, este redată o *tabula ansata*, cu inscripția VAE (fig. 6), care înseamnă „Nenorocire!” sau „Vai!”. În paralel, la același nivel, pe partea stângă a plăcii, o *tabula ansata* similară poartă inscripția HAVE (fig. 7), o variantă a lui AVE, care înseamnă „Salutări!” sau „Trăiască!”.

2679–2682. Chiara Cenati, *Revisiting four Latin inscriptions from Roman Tomis*, în volumul: *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*. Editor: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliaba, Cluj-Napoca, 2024, p. 175–198.

2679. P. 176–185. Prima inscripție asupra căreia se oprește autoarea a cunoscut mai multe ediții:

AE 1966, 372 (= ISM II, 383 = ISM VI/2, 383).

Cu toate acestea, au rămas unele probleme nerezolvate. După autoare, sunt posibile unele noi interpretări, în special ale primelor rânduri, foarte deteriorate. Nici interpretarea conținutului inscripției nu este unanimă; această analiză se concentrează și asupra acestui aspect.

Varianța ameliorată propusă este următoarea:

D(is) M(anibus)
et Perpetuae Securitatis (!) hic [- - -]
VIS[- - -]er est semper quem [- - -]
dequerentem questus [- - -]adque (!) que
 5 *d[+] [- - -] lectu [Cl]audius nomine*
quem in ho[c iac]entem posuerunt paren-
tes. Pren[o]men (!) Aurel(ium) nomenque
Claudiu[m] habebat veteranus quidem
leg(ionis) XI [C]!(audiae) certus octiens sic deçies

10 *subito fata rapuerunt tenebris*
et li[c]et sine liberos (!) alumnos
heredes remisi et modo post
ob[it]um reddo meae vitis (!) rationem.
[N]unc opto ut hic lapēs (!) aeterna-
 15 *[m] sedem quiescat et me salvum.*
[Pi]us et heres Hermes patrono tit-
lum posuit honorandum [s]epulcro.

Pentru formula *veteranus certus*, tipică epocii târzii, vezi Stefano Magnani, *Uno Iovianus ad Aquileia*, în Matteo Cadario, Stefano Magnani (eds.), *Presenze militari in Italia settentrionale. La documentazione iconografica ed epigrafica*, Bologna, 2020, p. 269–289 (p. 276, o nouă lectură, a diptychului reprezentat pe placa funerară: *[D]igno / [c]erto / [ve]tera/[n]o*). O discuție din punctul de vedere al latinei vulgare târzii o suscită și folosirea lui *sic* ca element de legătură în interiorul numeralului, *octiens sic decies*, anunțând deja conjuncția *și* din limba română (p. 182, nota 25). Ar fi însă posibil ca *sic* să fie legat de ceea ce urmează: *sic subito fata rapuerunt tenebris* („astfel, pe dată, (zeițele) destinului m-au răpit în tenebre”).

2680. P. 185–187. Fragment de monument funerar de calcar. Dimensiuni: 38,5 × 75 × 17 cm. Litere înalte de 5 cm.

Ediții: ISM II, 218 (= AE 1988, 1002; ISM VI/2, 218).

 LIV[- -]-
utio centurio semp-
er gemens sepulcro
honoravit delinie-
 5 *ns (!) suos merores (!). Vix-*
it annis V d(iebus) XII. Tu qui
[legis - - -]

2681. Valul lui Traian (15 km de Tomis). P. 187–190. Fragment de stelă funerară (partea inferioară). Dimensiuni: 44 × 64 × 18 cm. Litere înalte între 3,7 și 4,55 cm.

Ediții: CIL III, 7573; ISM II, 352; IDRE II, 146; ISM VI.2, 352.

 [- - -]me fati munus sup-
plevit vacat Pia et Dacis-
cus fratres, filii eius
 5 *memoriae gratiam (!) posuerunt*

2682. P. 190–193. Fragment de lespeze de marmură (se mai păstrează o parte din chenarul de sus). Dimensiuni: 1,16 × 0,80 × 0,23 m. Litere de 6 cm.

*Virtute pariter ac pro-
visione veterum princi-
pum exempla transgres-
so debellatori gentium*
5 *[b]arbararum domino*
[no]stro Valentiniano
[trium]fatori (!) semper
[Augusto - -]

2683–2684. Nikolai Sharankov, *Античните надписи на Дионисопол*, Sofia, 2024.

2683. Binecunoscutul epigrafist bulgar pune la dispoziția *oicumenei* științifice un valoros *corpus* al inscripțiilor de la Dionysopolis (Balcik), împărțit judicios: decrete, acte de donație, inscripții onorifice din epoca romană, inscripții de construcție, liste efebice, liste de preoți și asociații, inscripții votive, inscripții funerare, un stâlp miliar (AÉ 1979, 544) și două inscripții având un caracter incert. În total, 83 de inscripții, la care se adaugă șapte inscripții externe, care menționează Dionysopolis-ul și pe cetățenii acestuia. Unele inscripții au fost deja publicate și preluate în *corpus*-ul lui Georgi Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*; alte inscripții sunt publicate de Nikolay Sharankov, autorul acestui *corpus* cu diverse ocazii, un număr fiind inedite. Descoperirea și cercetarea arheologică din anii 2007–2008 a templului Maicii Pontice a Zeilor (Μήτηρ θεῶν Ποντία sau Μητηρ θεᾶ Ποντία; în singura inscripție în limba latină este numită *Mater deum*), situat în apropierea malului mării, au dus la identificarea a numeroase inscripții (peste 30), jalonate cronologic din secolul al IV-lea a.Chr. până în secolul al IV-lea p.Chr. (vezi Igor Lazarenko, Elina Mircheva, Radostina Encheva, Daniela Stoyanova, Nicolay Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013). Aflăm cu această ocazie numeroase informații despre închinătorii zeiței, despre festivalul dedicat acesteia, care avea loc în ziua a opta a lunii *Taureon*, precum și diverse alte aspecte legate de cult. De asemenea, în epoca elenistică era se pare un loc predilect pentru afișarea decretelor (e.g. nr. 5, r. 26–29: τὸν δὲ οἰκονόμον ἀναγραφᾶν/τα τὴν δεδομένην αὐτῷ προξενίαν / εἰς τελαμῶνα λευκοῦ λίθου ἀναθεῖναι / εἰς τὸ Μητροῶν; vezi și nr. 11).

Inscripțiile sunt însoțite de traduceri în limba bulgară și de comentarii filologice și istorice. Un rezumat în limba engleză (p. 313–344) face lucrarea accesibilă unui public mai larg.

Dintre inscripțiile de interes pentru istoria veche a României, cunoscute deja, amintim decretul în cinstea lui Acornion, fiul lui Dionysios (nr. 9 = IGB I², 13; pentru o traducere în limba română, vezi I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977, p. 91–94, urmând îndeaproape traducerea lui G.G. Mateescu), unde pentru toponimul

Argedava, r. 6, se propune lectura Ἀργεδαβον. Decretul în cinstea lui Dionysios, fiul lui Dionysios, din Callatis (nr. 4 = IGB I², 13). De asemenea, hotărânicia orașului pe timpul regelui Cotys III, 12–19 p.Chr. (nr. 12 = IGB V, 5011), unde sunt menționați și trimișii orașului Callatis, Herakleitos, fiul lui Monimos, și Gerontidas, fiul lui Seimos (probabil același personaj apare și în nr. E2 = A. Ivantchik, *A New Decree of Byzantium in Honour of a Judge from Dionysopolis*, ZPE 222, 138–144, decretul fiind probabil votat de Callatis și nu de Byzantion – inscripția este în dialect doric; de altfel, caracterele paleografice permit o datare la începutul secolului I p.Chr., și nu în secolele III–II a.Chr. – Sharankov atribuie cu semn de întrebare acest decret Callatidei). Despre menționarea publicanilor din Pont, vezi Florian Matei-Popescu, *The Horrothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*, în Victor Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 457–471. Nu în ultimul rând, inscripția votivă pentru Dolichenus, ridicată pentru sănătatea lui Caracalla de către M. Pompeius Lucius, *beneficiarius consularis legions I Italicae Antoniniana*, membru al Sfaturilor orașelor Dionysopolis, Callatis și Marcianopolis (nr. 59 = IGB I², 24bis), precum și inscripția de la Oescus în onoarea lui T. Aurelius Flavinus, *primipilaris*, unde se revine pe bună dreptate la lectura *[adv]ersus hostes Ca[rpos]* (nr. E6 = CIL III, 14146 = ILB, 18; vezi și mai sus, nr. 2666). În sfârșit, inscripția votivă prin care este dedicată o statuie de argint, de 7 livre și opt uncii, *numen*-ului zeiței de către Aurelius Speratianus, *praeses provinciae Scythicae*, în vremea împăratului Licinius (nr. 52 = AE 2010, 1442) – datare: 308–324, mai degrabă în jurul anului 310; vezi și nr. 62 = AE 1969/1970, 578 = AE 2018, 1406, o dedicație cu un text similar, dar fragmentar – numele guvernatorului nu este păstrat –, menționând însă pe *dea Diana*).

Este, de asemenea, de amintit și o serie de antroponime de factură daco-moesică: nr. 23 = IGB I², 14, Δρεῖβαλος și Γουρθιθις, nr. 29, Τιουθιος și Θιαης, alături de numeroși purtători de nume de factură tracică (p. 277–281). Poate, tot de factură daco-moesică ar putea fi și numele feminin Μαμασις (nr. 47 = SEG 60, 775).

În cele ce urmează, redăm prima parte a decretului în cinstea strategului lui Rhoemetalces I, Mokapor, fiul lui Auloupor. Următoarele rânduri sunt foarte șterse și lectura nu este sigură.

2684. P. 65–69, nr. 10. Stelă de marmură, descoperită în naosul templului, decorată cu două coloane dorice și arhitravă cu friză, acum în Muzeul Istoric din Balcic, nr. inv. 4046. Dimensiuni: 131 × 56 cm.

Nikolai Sharankov, *Нови данни за тракийските стратези*, *Archeologija Sofia* 56, 1–2, 2015, p. 62–63, nr. 1 = SEG 65, 566 = 60, 763.

Ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· ἄρχοντες εἶπαν· ἐπειδὴ Μοκαρπορις
 Αὐλουπορεως στρατηγὸς κατασταθεὶς ὑπὸ βασιλέως Ροιμητάλκου
 Ἀψιουπόλεως καὶ Δαοτικῆς [-----] ἔκγονος προγόνων καλῶν καὶ
 ἀγαθῶν καὶ τετειμηκότων ὑπὸ τοῦ δήμου Διονυσοπολειτῶν, διατελεῖ

5 λέγων καὶ πράσσων τὰ ἄριστα ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ, εὖνουν ἑατὸν παρέ-
 χεται εἰς τὰ τῆς πόλεως πράγματα τοῖς τε πρεσβεύουσιν πρὸς τοὺς
 ἡγουμένους ὑπὲρ τοῦ δήμου εὐεργετικῶς καὶ φιλανθρώπως χρώμε-
 νος ἐν πᾶσιν δεικνυται ἑατὸν [χρηστὸ]ν σπουδῆς μηδὲν ἐ[λ]λείπων,
 ἐν μὲν τῇ εἰρήνῃ τοῖς θεοῖς πομπὰς καὶ βουθυσίας ἐπιτελῶν
 10 εὐκόσμος μετέδωκεν τὸ κ[ρ]έ[α]ς, στρατευσάμενος δὲ πέραν τοῦ
 Ἰστροῦ ἐπὶ τοὺς κοινούς πολεμίους Ἰαζύγους παραβαλλόμενος
 τῷ πνεύματι καὶ νεικ-----ν Ποντ[-----] APA
 καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς καὶ φιλ+ε-----YP----της ἑατοῦ σ-----AM
 νείκης γενομέ[ν]ης-----
 15 MEN-----
 τῇ πόλ[ει .]Λ[...]N ἄφοδον E[.]ΟΣ[-]στασίαν-----καὶ τῶν
 πολειτῶν-----πόλεως
 -----ΝΙΣΤΗΝ

 20 τοῖς λοιποῖς-----
 -----ουν . . αν και-----
 Λ . N-----σιν παρέχειν-----
 ΛΙΝ τοὺς ἀγ[αθοὺς?]------
 ἐπη[νῆσθαι?]------αὐ-
 25 τοῦ τὴν προ[ξενίαν]------
 ΣΙΚΑΙ-----

R. 12: [τὸ]ν Πόντ[ον]?

„Sfatul și Poporul au găsit cu cale la propunerea arhonților: întrucât Mokaporis, fiul lui Auluporis, numit strateg de către regele Rhoemetaces, în Apsiopolis și Daotike, coborât din înaintași vrednici și de seamă, onorați de poporul dionisopolitanilor, acționând prin cele mai bune cuvinte și fapte atât în privat, cât și în public, având bunăvoință față de treburile cetății și comportându-se binefăcător și vrednic cu ambasadorii și cu magistrații poporului, arătându-se vrednic în toate privințele, fără a se sustrage de la nimic, organizând procesiuni și sacrificii zeilor în timp de pace și distribuind carnea necesară, riscându-și viața, a condus victorios o campanie peste Dunăre împotriva inamicilor comuni, Iazygi... fiind asigurată victoria... să fie lăudat... acestuia proxenia”.

Decret al Sfatului și Poporului dionisopolitanilor pentru Mokaporis, fiul lui Auluporis, strategul regelui Rhoemetaces I (12 a.Chr. – 12 p.Chr.). Acesta era strateg în strategiile Apsiopolis (evident Axiopolis) și Daotike. Interesant de observat că orașul Axiopolis forma împreună cu teritoriul înconjurător o *strategia*, pe când Daotike este probabil o strategie fără un centru mare, numele fiind format prin trimitere la populația de acolo, după modelul cunoscut al altor strategii tracice (e.g. Dantheletike). Autorul consideră că ar fi vorba de Δᾱοι, numele mai vechi al dacilor (Strabo VII, 3, 12 și

Ștefan din Bizanț, s.v. Δακία). Totuși, legătura dintre *Daoi* și *Daci* nu este pe deplin lămurită în literatura de specialitate: strategia Δαοτική ar presupune un etnic Δαόται/Δαῶται (vezi întreaga discuție la Alexandru Avram, *Aspects de la colonisation des Daces au sud du Danube par les Romains*, în *I traci tra geografia e storia*. Aristhonotos. Scritti per Mediterraneo antico 9, 2015, p. 153–154). În Moesia Inferior, Ptolemeu înregistrează și toponimul Δαούσδανα (*Geogr.* III, 10, 6). Strategia din jurul orașului Axiopolis nu era singura strategie tracică din Scythia Minor. Existau strategii și în jurul centrelor de la Troesmis și Aegyssus, după cum înțelegem indirect din poemele lui Ovidiu, și probabil în zona viitoarei *regio Histriae* (Florian Matei-Popescu, *The Thracian strategiae in Scythia Minor*, în Dilyana Boteva-Boyanova, Peter Delev, Janka Tzvetkova, *Jubilaus VII. Society, Kings, Gods. In memoriam professoris Margaritae Tachevae*, Sofia, 2018, p. 107–118).

Cea mai interesantă informație este cea despre expediția victorioasă a strategului peste Dunăre împotriva iazygilor. Este vorba, probabil, de una dintre expedițiile conduse Cn. Cornelius Lentulus Augur, *legatus Augusti pro praetore* în Thracia și Macedonia în anii 9–6 a.Chr. (Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Un nuovo patronus della città di Callatis*: Cn. Cornelius Lentulus Augur, *Il Mar Nero* 7, 2007–2009, p. 167–177; Florian Matei-Popescu, *The Origins of the Province of Moesia: Romans, Greeks and Thracians*, în *De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie : changements et continuités dans le bassin de la Mer Noire entre le Ier s. a.C. et le Ier s. p.C. Actes du colloque de Paris Nanterre, 2 et 3 mars 2018*, textes réunis et édités par Thibaut Castelli et Christel Müller, Bordeaux, 2022, p. 128–129, 143).

În r. 12, este menționat, probabil, Pontul (Stâng), așa cum apare și în IGB, V, 5011 = nr. 12, un district administrat de romani prin intermediul unui *primipilaris*; vezi Florian Matei-Popescu, *The Horrothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*, în Victor Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 457–471.

ABREVIERI

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ	L'Année épigraphique, Paris, 1888–
AEM	Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AIIN	Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AJPhA	American Journal of Physical Anthropology
Angvstia	Angvstia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchaeologijaSofia	Archaeologia. Arheologiceski Institut i Muzei pri Balgarskata Akademija na Naukite, Sofia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași – București
BAER	Bibliotheca Anthropologica et Ethnologica Romaniae, București
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BARIntSer	British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin épigraphique, Paris, 1888–
BMJT	Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BMTA Giurgiu	Buletinul Muzeului „Teoharie Antonescu”, Giurgiu
București.MIM	București. Materiale de Istorie și Muzeografie, București
CA	Cercetări Arheologice, București
CAB	Cercetări Arheologice în București, București
Carpica	Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CepR	Constantin C. Petolescu, <i>Cronica epigrafică a României</i> , SCIVA, București
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIG	<i>Corpus inscriptionum Graecarum</i> , Berlin, 1828–1877
CIGD	L. Ruscu, <i>Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum</i> , Debrecen, 2003
CIL	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i> , I–XVII, Berlin, 1862–
CLE	F. Bücheler, <i>Carmina Latina epigraphica</i> , Lipsiae, 1897
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », București
Danubius	Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
DE	<i>Dizionario epigrafico di antichità romane</i>
DIR	<i>Documente privind istoria României</i> , București

SCIVA, tomul 76, nr. 1–4, București, 2025, p. 419–421

DNDIA	Documente noi descoperite și informații arheologice, Academia de Științe Sociale și Politice, Material documentar în sprijinul cadrelor didactice și catedrelor de științe sociale, București
DRH	<i>Documenta Romaniae Historica</i> , București
Electrum	Electrum. Journal of Ancient History, Cracovia
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
IDR	<i>Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei romane</i> , colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. <i>Introduce istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate</i> (Ioan Iosif Russu), 1975; II. <i>Oltenia și Muntenia</i> (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. <i>Dacia Superior. Zona de sudvest</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann și Milena Dušanić), 1977; III/2. <i>Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. <i>Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior; Valea Crișului)</i> (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. <i>Zona rășăriterană</i> (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5 <i>Inscriptions d'Apulum</i> (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. <i>Apulum – Instrumentum domesticum</i> , București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
IDRE	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , I–II, Bucarest, 1996–2000
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin
IGB	G. Mihailov, <i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> , I–V, Sofia, 1956–1997
IGLR	E. Popescu, <i>Inscriptiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IGLS	<i>Inscriptions grecques et latines de la Syrie</i> , Paris – Beirut, 1923–2012
IGRR	<i>Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes</i> , publiées par R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, Paris, 1906–1927
ILB	<i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae</i>
ILD	Constantin C. Petolescu, <i>Inscriptii latine din Dacia</i> , I–II, București, 2005–2016
Il Mar Nero	Il Mar Nero. Annali di archeologia i storia, Roma
ILNovae	<i>Inscriptions latines de Novae</i> , Bordeaux
ILS	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae selectae</i> , Berlin, 1892–1916.
IMS I	M. Mirković, S. Dušanić, <i>Inscriptions de la Mésie Supérieure. I. Singidunum et le nord-ouest de la province</i> , Belgrade, 1976
IRT	<i>Inscriptions of Roman Tripolitania</i>
ISM	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscriptiile din Sythia Minor</i> , București, I. <i>Histria și împrejurimile</i> (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. <i>Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său</i> (Iorgu Stoian), 1987; III. <i>Callatis et territorium – Callatis et son territoire</i> (Alexandru Avram), 1999; IV. <i>Tropaeum – Durostorum – Axiopolis</i> (Emilian Popescu),

	2015 ; V. <i>Capidava – Troesmis – Noviodunum</i> (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. <i>Supplementa 2. Tomis et territorium Tomis et son territoire</i> (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JAS	Journal of Archaeological Science, Amsterdam
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MCA (S.N.)	Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă), București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MN	Muzeul Național, București
Mousaios	Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări EcoMuzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PIR	<i>Prosopographia Imperii Romani Saec I. II. III</i> , Berlin, 1933–2015
PME	H. Devijver, <i>Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum</i> , Leuven, I (A–I, 1976), II (I–V, 1977), III (1980; indici)
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin
Radiocarbon	Radiocarbon. An International Journal of Cosmogenic Isotope Research, Cambridge University Press / Journal at the University of Arizona
RGZM	Barbara Pferdehirt, <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , I–II, Mainz, 2004
RIU	<i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RMD	Margaret M. Roxan, <i>Roman Military Diplomas</i> , London: I. <i>Roman Military Diplomas 1954–1977</i> , 1978; II. <i>Roman Military Diplomas 1978–1984</i> , 1985; III. <i>Roman Military Diplomas 1985–1993</i> , 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, <i>Roman Military Diplomas</i> IV, 2003; P. Holder, <i>Roman Military Diplomas</i> V, 2006
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCA	Studii și Cercetări de Antropologie, București
SCG	Studii și Cercetări de Geografie, București
SCIA–AP	Studii și Cercetări de Istoria Artei, seria Artă Plastică, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SEAT	Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens, Rahden/Westf.
SEG	<i>Supplementum epigraphicum Graecum</i> , Leiden, 1923–
SHA	<i>Scriptores Historiae Augustae</i> , Teubner, Leipzig, 1965
SISArch	Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
Starinar	Starinar. Naučni časopis Arheološkog instituta u Beogradu, Beograd
StCom Pitești	Studii și Comunicări Pitești, Muzeul Județean Argeș, Pitești
Syria	Syria. Archéologie, art et histoire, Beirut
TD	Thraco-Dacica, București
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn